

Gazda Klára

Isten kovácsa¹

Bevezetés

Azt, hogy a gyermekköltészet a folklór valóságos menedéke, tárháza, már Kálmány Lajos is tudta: „Csupa utánzás az egész, de egyszersmind mentő is – írta 1881-ben –, a pogány szertartásokat a nagyok elfeledték, mert tiltva volt végezni, gyakorolni; a gyermekek eltanulták s fenntartották töredékekben. (...) Mi ezeknek annyit köszönhetünk, mint az idevágó történeti adatoknak; s talán még többet is?”²

A kiolvasásokat Kiss Áron is a vallási szertartásokkal, esetenként akár az emberáldozattal összefüggő sorsvetésekkel hozta kapcsolatba, a ráolvasások „törölmetszett atyafiainak” tartván azokat: „Ha az ember sokat foglalkozik velök – írja –, *a kezdetet tevő értelmetlen szavakban* szinte látni véli a boszorkánymester invocatioit, majd a kényszerítő bűbajos szavakat s végül a *kivetést*. Van szó »régí vezér boszorkányról« (35. l.) »bécsi piros boszorkányról« (35. l.) »három fogú boszorkányról« (33. l.) »két (kék) süvegű boszorkányról« (45. l.)” (kiemelések az eredetiben). Egyetért Henry Carrington Boltonnal, aki széles nemzetközi anyagon vélt felismerni tartalmi és formai hasonlóságokat. Így vallási gyökereket, továbbá „Ily jellemvonások a rhytmus, a számok használata, az értelmes szavaknak értelmetlennel való keverése. Az uralkodó versláb a dactilus és a trochaeus...”. Mindez „ősrégiség”-ükre vall.³

¹ A dolgozat első változatát *Szövegek és képzetek: műfajközi kalandozások* címmel 2002. november 13-án mutattam be Budapesten, a Faragó József 80. születésnapjának tiszteletére, a Györfffy István Néprajzi Egyesület által szervezett ünnepségen.

² Kálmány Lajos 1881. 190.

³ Kiss 2000. (1891.) 508–509.

E mondókák hallatlan régiségét kortárs kutatóink, Voigt Vilmos és Küllös Imola⁴ is elismerik: előbbi indoklásul a bennük felismerhető indoeurópai számolásnyomokra hivatkozik.⁵

Az *Egyedem-begyedem* kezdetű, rendkívül elterjedt kiolvasónkban többen véltek ősvallási nyomokat felfedezni. Kandra Kabos, Barna Ferdinánd és Czuczka János⁶ pl. úgy gondolták, hogy az alábbi két sor:

*Angete, Pankete,
Czukutye me*

tartalmát tekintve mitológiai töredék: Angete, Pankete mordva istenasszonyhoz, a gyermekek védőjéhez szóló, román nyelvű fohász, mely többszörös átadás-átvétel nyomán nyerte el formáját. Czuczka ugyanakkor a magyar és zürjén szöveg három sorának hangzási hasonlóságára is felhívja a figyelmet.⁷ Kiss Géza tudni véli, hogy a mondóka *Ögötim-Bögötim* vogul ártószellemről szól, mely rigó képében száll a zsúptető ormára.⁸

Valóban, a szövegek egyes kitételei csalóka délibábokként kínálják fel önmagukat, egyetlen bajunk, hogy a gyermekekhez hasonlóan, mi is értelmetlennek találjuk őket. Ha azonban Kálmány Lajossal feltételezzük, hogy a gyermekfolklor közvetett történeti, de legalábbis gondolkodástörténeti, vallástörténeti forrás is, amelynek feltárását nehezíti az eredeti (varázs)szöveg-töredékek sokszoros átalakulása, megkopása, eltorzulása, a töredékek további

darabokra hullása, akkor a torzulások mentén visszafelé haladva eredeti tartalmaik rekonstruálásához nagyszámú variánsból kell kiindulnunk, és a rekonstrukciót a restaurálás mintájára az összeillő töredékek összeillesztésével elvégeznünk. A variánsok ilyen írá-

⁴ Küllös Imola 1978.

⁵ Voigt Vilmos 1975.

⁶ Kandra Kabos 272. Barna Ferdinánd 1879. 69., mindkettőt idézi Czuczka János 1891. 179–180.

⁷ A székely mondóka szövege:

Ögvötöm, bogyötöm

Tijom, tájom,

Tozszok, bozszok

A zürjén mondóka szövege:

Ögödym, ögödym

Tyvjan, konjön

Tödsör, pödsör.

Uo.

⁸ Kiss Géza 1937. 183.

nyű jelentőségére már Kálmány rájött.⁹ Ha feltételezzük, hogy az azonos történeti réteghez tartozó különböző műfajú folklór szövegek ugyanannak a világgépnek a lenyomatai, akkor az értelmezésükhöz más műfajok alkotásait is segítségül hívhatjuk. S mivel az archaikus világgép elemei széles körű elterjedésűek, más népek folklóráját is.

Az *Egyedem-begyedem* egy szövegtípusa. Elemzés

Az alábbiakban az *Egyedem-begyedem* mondóka egy szövegtípusának az értelmezését kísérelem meg, különös tekintettel az Isten kovácsa motívumra.¹⁰ Ehhez Works 3. 0. programú adatbázisba¹¹ beírt 726, egymást sok tekintetben kiegészítő, megvilágító szöveget,¹² valamint több analóg mese-, ráolvasás-, ill. hiedelem-motívumot meg történeti adatot használok fel.

⁹ „...megtanulhatjuk, hogy sok helyt még a változatokat sem szabad lekicsinyelnünk: némelyik ma még ismeretlen szó éppen a változathból lehet ismeretessé.” Kálmány Lajos 1882. 202.

¹⁰ Szeretetteljes kegyelettel emlékezem azóta elhunyt férjemre, Demény István Pálra, aki felhívta figyelmemet e témában rejlő lehetőségekre.

¹¹ A szövegeket eredetileg Demény István Pállal Isis 2. 0. programú adatbázisba kezdtük beírni, az általa szerkesztett űrlapokba. Hirtelen halála után, egyedül nem tudván kezelni a fenti programot, barátja, Szilágyi N. Sándor Works 3. 0. programba szerkesztette át a készülő adatbázist. Szíves segítségét ezúton köszönöm.

¹² Az *Egyedem-begyedem* kezdetű kiszámolónak nagyon sok típusa ismeretes. Az egyik, az elemzendő Isten kovácsa, vagy egyszerűen a kovács motívumot tartalmazó, a magyar nyelvterület egészén ismeretes (magam 76 változatát tekintettem át), és valamennyi más típussal tartalmi összefüggést mutat. Az alábbiakban tájékoztatóul, a teljesség elérhetetlensége tudatában egy-egy példán át bemutatok néhány további típust. Ezek egymással is kontaminálódhatnak, további típusokat, altípusokat hozva létre.

A. *Egyedem-begyedem, tengertánc, Hajdú sógor, mit kívánsz? Nem kívánok egyebet, Csak egy darab kenyeret. Kenyér mellé fokhajmát, Dobd ki ezt a kis komát.* Vezekény. Pozsony vm. Gágyor 1982. I. 209. (76 szöveg, összmagyar)

B. *Egyedem, begyedem, kender tánc (kis kandász), Hajdú sógor, mit kiáltsz, Én ángyomat kiáltom, Rézpálcámát kongatom, Kong, kong, Péter bácsi, (Szedd ki, vedd ki ezt), A madárka ehetnék, Búzaszemet szedeget, Sip, sop, Szabó Pál, Szedd ki, vedd ki innen ebből ezt.* Dálnok, Kézdiszentlélek. Háromszék vm. KFA. 07072, 07075/8. (26 szöveg, jórészt Erdélyből)

Kiinduló szövegem így hangzik:

Egyedem, begyedem, Csobolyó, Kecskeméti mogyoró, Szil, szál, szalmaszál, A föld alatt tarka tyúkot nyergelnek, Bőr Budára baktatnak. Előtanálnak egy finyogót. Hová még te finyogó? Nem vagyok én finyogó, Isten kovácskája, Szent Pál lovát patkolom, Fényes szeggel szegelem. (Vaspálcával pengetem) Kim, kum, Péter bácsi, Szed ki, ved ki többi közül ezeket ezt. Trupi trajsz. (Batonya)¹³

Öt állítás hangzik el:

1. A föld alatt tarka tyúkot nyergelnek.
2. Bőr Budára (bundában?) baktatnak.
3. Előtalálnak egy finyogót.
4. Az tiltakozik ez ellen az azonosítás ellen.
5. Tisztázza identitását, elmondja, hogy a szentek szolgálatában áll és a gonoszt elkergeti.

C. *Egyedem, begyedem, kendertánc, Beteg-e még a finánc, Beteg biza, nem eszik, A temetőbe fekszik, Rágurult egy vadalma, A kiskirály hatalma, Eszter, peszter peszternák, Fel fog kelni nemsokára, A nagy Úrnak hatalmára.* Gálospetri. Bihar vm. Faragó–Fábián, 1982. 365. (33 szöveg, összmagyar)

D. *Egyedem, begyedem, dinom-dánom, Csörgő-börgő bikkfa járom, Szőlő, rigó, ke-rek erdő, Mondván mondtam a medvének, Építsenek egy kőfalat, Kim, kom, kongatom, Rézpálcámmal kongatom, Nyúl, nyúl, nyuladék, Bárány hüccs ki, hajtsd ki innen ebből ezt. Olthévíz. Nagy-Küküllő vm. KFA. 07137/20. 23 változat, főleg Erdélyből, de Mátyusföldről meg Csanád megyéből is.*

E. *Egyedem, begyedem, bébicske, Hová való menyecske, Szántóföldre ugrálni, Egérlyukba bújkálni, Kim, kom, balogsütő vaskemence, Hátuljában sül egy kecske, Aló mars ki. Margitta. Bihar vm. Faragó–Fábián 1982. 365.*

F. *Egyedem, begyedem, törzsöm, börzsöm, Kis kertemben szól a rigóm, Ám, tom, titojom, Szilvás káfelijom, Akárki vivávom, Kovács bácsi, szedd ki, Ezek közül vedd ki ezt. Margitta. Bihar vm. Faragó–Fábián 1982. 367–368.*

G. *Egerem, begyerem, cicendő, Fodra, fodra, távodzó, Herceg, perceg, kapondaré, Disere, disere, dó. Sepsiszentgyörgy. Háromszék vm. Konsza 1957. 383.*

H. *Egy időben madarak valánk, Földre szállánk, Kölesszemet szedegeténk, Tökbe tettük, vasba tettük, Tök nem tartá, vas megtartá, Szíp, szap, Szabó Pál, Szidd ki innét ezt a rettenetes büdös Pált. Kiss 1891. 40. Vadrózsák.*

¹³ Kálmány 1878. 182. A batonyai változatból a zárójeles rész hiányzik, de az alternatív szövegekben benne van és kulcsmotívumként feltétlenül érdemes az elemzésre.

Figyelemre méltó, hogy e szerkezet rokonságban áll a népi imák és ráolvasások szerkezetével és tematikájával: valamely (transzcendens) útvonalon haladva egy gonosz (pl. a betegségszellem) és egy jóindulatú lény (pl. Szűz Mária az ő áldott szent fiával) találkozik, ahol ez utóbbi az előbbit ember által nem lakott helyre kergeti, hogy megmentse az áldozatot.¹⁴

1. *A föld alatt tarka tyúkot nyergelnek*

Összesen 9 mondóka cselekménye zajlik *a föld alatt*, 13-é *pad alatt*, egyé a *hid alatt*¹⁵, további néhányé a *szőlőhegyen*¹⁶, vagy *az ég alatt*.¹⁷ Vagyis a szokásos földi dimenziókon jórészt kívül eső, földön kívüli szférában. Talán nem túlzás, ha a továbbiakban erről a színhelyről mint másvilágról beszélünk.

Vegyük számba, mi minden történhet e helyeken a különböző típusok, változatok szerint.

Egyik arról tájékoztat, hogy egy beteg ember – *finánc* – (lelke?) *bújdosik* itt.¹⁸ 31 más mondókában e finánc a temetőben nyugszik.¹⁹

¹⁴ Erre a szerkezeti egyezésre szintén Demény István Pál figyelmeztetett 1999-ben.

¹⁵ *Ez alatt a hid alatt Tarka gyíkok nyargalnak. Mondtam neki, fényakú. Nem vagyok én fényakú, Csak Istennek kovácsa. Szent Pál lovát patkúatom, Nádpácával kongatom, Kong, kong, kong, Péter bácsi, vedd ki, vedd ki, Talán bizony ezt!* Vezekény. Pozsony vm. Gágyor 1982. 214–215.

¹⁶ *Egyedem, begyedem, csobolyó, Kecskerágó, mogyoró, Szőlőhegyen tarka tyúk, Én nem vagyok vén nyakú, Isten lovát patkolok, Rézpácával kongatok, Kon, kon, Péter bácsi, szedd ki, vedd ki. Melyiket? Ezt. Tiszapalkonya. Borsod vm. Kiss Áron 1891. 36.*

¹⁷ *Imitt amott az ég alatt Tarka nyirkos nyakadék, Hő bundában baktaték, Nem vagyok én félnyakú, Vagyok Isten kovácsa, Szent Pál lovát patkolom, Német szögze szögezem. Kum, kum, Péter bátya, Szedd ki, vedd ki innét ezt. M. Nyelvőr VIII. 526. Kiss Áron 1891. 35.*

¹⁸ *Egyedem, begyedem, kendertánc, Beteg-e még a finánc, Beteg bizony, nem eszik, A föld alatt bújdosik, Elő jön majd nemsokára, A nagy úrnak parancsára. Érkörös, Nagykároly vidéke. KFA. 07154/9.*

¹⁹ *Egyedem, begyedem, kendertánc, Beteg-e még a finánc, Beteg biza, nem eszik, A temetőbe fekszik, Rágurult egy vadalma, A kiskirály hatalma, Eszter, peszter peszternák, fel fog kelni nemsokára, a nagy úrnak hatalmára. Gálospetri. Bihar vm. Faragó–Fábián 1982. 365. Arad, Bihar és Szilágy megyei szövegek a Folklór Intézetben.*

Egy másik arról szól, hogy *a föld alatt tarka gyíkok nyargalnak*. Mivel a gyík a földben és föld felszínén is otthonosan mozog, a szibériai sámánizmusban e két szféra közt mediátori szerepet tölt be. A hiedelmek szerint a mi gyíkunk is kapcsolatban állhat a negatív erőkkal: a *tarka étőgyíkot* Moldvában rontásra használták fel,²⁰ míg a (zöld) gyíkkal torokgyíkot gyógyítottak.

Egy harmadik változat *tarka nyirkos nyakadéket* említ.²¹ Ennek, ha nem szövegromlásról van szó, a föld alatti világra utaló hangulati értéke mindenképp van.

Általában állatháton utaznak. Erre utal a *sarkantyú*²², ill. az értelmetlenné lett változatokban a *pallantyú*, *pattantyú*, *kerkentyú*, *harkantyú*, *kallantyú*, *karkantyú*, *kukkantyú*, *papantyú*, *kalkantyú*, *koppantyú*²³ szó, valamint a *nyergelnek*²⁴ állítás. Batonyai példaszövegünk és magyarpécskai változatok szerint *tarka tyúkot nyergelnek*.²⁵ Egy esetben *kakasnyomra* van utalás.²⁶ Két szöveg szerint a *tík* (tyúk) *vállára*, mint (szán, szekér) *rakoncára* száll a *rigó*.²⁷ A tyúk és a kakas a 19. század végi román néphit szerint

²⁰ „Az étőgyík nem olyan ződ, mint a másik, hanem olyan fekete, sárga a hasa, de termik a földbe es, ahol fekete föld van, olyan tós helyek vannak. S aztán szokták mondani, hogy azt megölik, megéttetik, s a hammát béteszik, megitatják valakivel, s azok kikelnek. Hát nem tudom, hogy igaz-e, hogy úgy itatták meg bátyámmal, hogy abból holt meg (...). Mikor az ötven nap bétött, ű tudta, s akkor meghótt. S akkor a száján, orrán, mindenhol mentek ki azok az étőgyékok, nagyok, úgy mentek ki belőle.” Magyarfalva. Bákó vm. Bosnyák 1980. 42.

²¹ *Imitt amott az ég alatt Tarka nyirkos nyakadék, Hő bundában baktaték, Nem vagyok én félnyakú, Vagyok Isten kovácsa, Szent Pál lovát patkolom, Német szögře szögezem. Kum, kum, Péter bátya, Szedd ki, vedd ki innét ezt. Kiss Áron 1891. 34.*

²² 30 szövegben. Pl: *Egyedelem, begyedelem, sarkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Isten kovácsa, Szent Pál lovát patkolja, Fényes szeggel szegezi, Vaspálcával döngeti, Inc, vinc, te vagy kint. Fazekasvarsánd, Arad vm. KFA. 07119/3.*

²³ 44 szövegben.

²⁴ 4 szövegben.

²⁵ KFA. 07105/18, Kálmány 1878. 8.

²⁶ *Egyedem, begyedem, Kakas nyom, Isten lábát patkolom, Sárga csikó, zeg, zeg, zeg, Ingermán, kottormán, Ágor golyó, kalapács. Egyházaskér. Torontál vm. Kálmány 1891. III. 129.*

²⁷ *Egyedem, begyedem, Tík vállára, Szól (vagy száll) a rigó rakoncára, Cállára, cönögere, Cucc ki, madár, a mezére, Hüccs ki, akaszd ki, Hadd szárad-*

lélekvezető: a lélek előtt megy és kapirgálván, kipiszkálván, ke-
resgélvén hívja azt maga után, mint a csirkéket és ebben a képében
a lelket a mennyország kapujáig kíséri.²⁸ Hasonló indítéka lehetett
a moldvai magyarok máig gyakorolt szokásának: a koporsó felett
„istennébe” (Isten nevében) többek közt tyúkot nyújtanak át. (Mai
hit szerint ezzel a lélek túlvilági élelemszükségletét biztosítják.)
Az újév napi szárnyashús-evés Erdély-szerte általánosan ismert ti-
lalma is összefügghet e képzettel: meglehet, azért nem eszünk – a
néphit szerint az egész esztendőre kiható – új év napján tyúkhúst,
mert még ezen a világon akarunk maradni. De erre az indoklásra
nincs adatunk. A tyúk tarka színéből – mivel a fehér a jó, a fekete
tyúk a gonosz attribútuma²⁹ – arra gondolhatunk, hogy mint
közlekedőeszközön, jó és rossz lények egyaránt utazhatnak rajta.
Másképp, a szín az alvilági, majd égi környezet kettősségét, vagy
az utas ambivalens mivoltát is kifejezheti.

A tyúkon kívül *sárga csikó* is lehet *nyereg alatt*.³⁰ A magyar
párosító énekek szerint a fiatalokat összeéneklők utaznak sárga
csikón. Ugyanakkor a magyar hősi epikából tudjuk, „minden eset-
ben, amikor ez csak tisztázható, a rokonszenves hős ült a szürke,
és az ellenfél a pej lovon”.³¹ Az elődeink gondolkodásmódjára
elképzelhetőleg hatást gyakoroló vallási képzetekben és szövegek-
ben sincs másképp: „A ló a sámánizmusban szintén lélekvezető.
A »hószín« hátasló [...] a sámándob rituális neve. [...] A Jelenések
könyvében szereplő fehér ló az evangélium hirdetője; általa hódít-
ja meg a Megváltó a világot. »Egyszerre fehér ló jelent meg. Aki
rajta ült, azt Hűségesnek és Igaznak hívták. Az égi seregek fehér
lovon kísérik, tiszta fehér patyolatba öltözve.« [...] Az Apokalip-
szis lovai a barbár népek (fehér ló), az éhség (fekete ló)

jon odaki, Ha az ördög jönne, Kosarába tenne, Mennél jobban sirnál-rinál, Annál job-
ban verne. Ormányság, Kiss Géza 1937. 184.

²⁸ Evseev 1998. 159. (S. Fl. Marianra hivatkozik)

²⁹ „Az ördög és a boszorkány gyakran kakas, főleg fekete kakas vagy tyúk alakban
jelenik meg; az ördög kíséretében áll a fekete kakas, kinek ő különös alakja” – írja
Wlislockiné Dörfler Fanni. 1895. 205.

³⁰ 7 szöveg, Pl. *Pad alatt, pad alatt, föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt, Óbudára
baktaték, Onnan vissza kongaték, Kong, kong, Péter bácsi, Űzd ki, vesd ki ebből ezt.*
Bodmér. Fejér vm. Kiss 1891. 35.

³¹ Demény 1999. 49.

és a halál (sárga, fakó ló) szimbolikus figuráit hordozzák. (Jel 6,2–8.). Szt. Györgyöt fehér lovon jelenítették meg.”³²

A fent jelölt környezetben csak (jó és rossz) szellemlényeknek és persze, mediátoroknak, meg a halottak lelkeinek van helyük. A mi utasunk kilétét – az állat színén kívül – csak ritkán jelzi közvetlen utalás: egy *rigó*, de az feltehetően potyautas,³³ egyetlen adat szerint *Tyúkon járó szalmaszál*,³⁴ , egy másik szerint *búvárok, firmák, fodormák, ződ süvegű boszorkán(ok)*.³⁵ Néhány első személyes változatban maga *Isten kovácsa* baktat ilyen körülmények közt.³⁶ Rendkívül nehéz eligazodni a szövegek közt a sok kopás, torzulás, felcserélődés következtében. *Szil, szál szalmaszál* további 38 mondókában szerepel, és kettőből azt tudjuk meg róla, hogy az erdei állatok házat akarnak csináltatni neki.³⁷ A szalmaszálát vékonyága (befér a legkisebb résen is), szárazsága, valamint „élettörténete” (élő gabona étellelenné száradt része) miatt gyakran asszociálják a halállal. A téltemetéses farsangi szokásokban a

³² Ú. E. 1997, 2001. 323. **16** címszó. Eliade erről a következőket írja: „A sámán a »lovat«, e kifejezeten halotti és lélekvezető állatot különféle összefüggésekben használja az ekstázis, tehát az »önmagából való kilépés« elérésének eszközeként, amely lehetővé teszi a misztikus utazást. [...] A ló mitológiáját nem az alvilági jelleg, hanem a halotti jelleg uralja, [...] a ló viszi az elhunytat a túlvilágra; megvalósítja a »szintáltó-rést«, az átlépést ebből a világból más világokba...” Eliade 2002. 423.

³³ Úgy tűnik, a *rigó* az erdő nyelve, aki mindent lát, hall és kommentál, anélkül, hogy állást foglalna.

³⁴ *Ógyedölöm, bögyedölöm, karkantyú. Tyúkon járó szalmaszál. Kívül van a böndő. Babsuta-buta Bábiska.* Törökbecse, Torontál vm. Kiss Áron 1891. 32.

³⁵ *Pad alatt, pad alatt A fő'd alatt Tarka tyúkot nyergölnek, A búvárok baktatnak, Firmák-fodormák, Ző'd süvegű boszorkán!* Szőreg, Torontál vm. Kálmány 1891. 105.

³⁶ Pl: *Padnál, padnál a föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt, Kő Budáig baktaték, Nem vagyok én réznyakú, Hanem Isten kovácsa, Szent lovakat patkolok, Rézpálcával kongatok, Kong, kong, Péter bácsi, Üsd ki, vesd ki ebből ezt.* Kiss Áron 1891. 34.

³⁷ *Egyedem, begyedem, báró bikkó, Az erdőbe hivogató, Jertek ide, rókák, madárkák, Csináltassunk egy kis házat, Abba lakik szil, szál, szalmaszál, Nádi nádi Pityke Pál.* Nyírbogdány, Szabolcs vm., Csíkszentdomokos. Csík vm. Dutkon 1973. 27. Egyébként gyakorta esik szó kővár építésről, ebbe halat fognak, a medve nyulászik.

halált szalmabábú jeleníti meg, amit aztán elpusztítanak. *Szil, szál szalmaszálnak* 15 esetben *Pál* a keresztnéve.³⁸ *Szent Pált* leszámítva, minden más *Pál*: *Szabó* (41 szöveg), *Varga* (4 szöveg), *Balog* (4 szöveg), *Kicsi* (3 szöveg) *Bucki, puccki, icki-picki, Hallgató, Titkom, Kóba, Pató, Citrom, Puha, büdös, mocskos* (1–1 szöveg), *Perge (Perga), hoppopál* (2–2 szöveg), *Tengerec(s)ki*, (6), *Penderecki* (2) *Pál* negatív szereplő. Ezt beszédes neveik is sejtetik, melyek gyakorta a rájuk vonatkozó felszólításokat (*pucc ki, penderítsd ki*) is megfogalmazzák. Ezt a megítélést fejezi ki a „rontó *Pál!*” képes kifejezés is.

2. *Bőr Budára (?) baktatnak*

A másvilágon tarka tyúkon, illetve sárga csikón tehát a halott lelke, a halál, a boszorkány, vagy valami hasonló, ártó, szétszabó vagy minősítő: szabóhoz, vargához hasonlító lény (?), vagy esetleg Isten kovácsa³⁹ *hő bundában, bőrbundában?*⁴⁰ *Budára*⁴¹ baktat. A bunda – ha nem szövegromlásról van szó (\neq Buda) – tapadó felület a lelkek számára. Legalábbis hasonlót olvashatunk a *Katona (kovács) és az ördög* típusú népmesében (AATh. 330), amelynek hőse a bundáját nyújtja a szenvedő lelkeknek, hogy azok belékapaszkodva megmeneküljenek a kárhozattól.⁴²

Nem elég világos a *Budára* utazás célja, de egy szöveg szerint az utazó onnan *visszakongat*.⁴³ A kongatás, harangozás a környe-

³⁸ Pl. *Egedem, begedem, Báró Bikké bikkmgyoró, Az arlói hivatalló, Gyertek elé rókák, madárkák, Csináltassunk fecskeházat, Abba lakik a, Szál, szál, szalmaszál. Tekintetes Puha Pál. Lengyel ólom, karika, Kukk. Borsodnádasd, Borsod vm. Kriston Vízi 1989. 520.*

³⁹ A szereplők összekeverése az eredeti tartalom elhomályosodásából következhet.

⁴⁰ Magyarpécska, Arad vm., KFA. 07105/18, Batonya, Csanád vm. Kálmány 1878. 8.

⁴¹ Magyarpécska, Arad vm. Kálmány 1878. II. 9. vált. *kő Budáig*.

⁴² Berze Nagy János 1957 (a továbbiakban röviden: BNJ. 433/330/4E; BNJ. 440/330/24E: e jelzet első száma a továbbiakban is a lapszámra, a második a mesetípus számára, a harmadik a variáns és motívum számára vonatkozik).

⁴³ *Pad alatt, pad alatt, föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt, Óbudára baktaték, Onnan vissza kongaték, Kong, kong, Péter bácsi, Űzd ki, vesd ki ebből ezt.* Bodmér, Fejér vm. Kiss Áron 1891. 34.

zet rituális megtisztításának a módja. Már csak az a kérdés, hogy eszköze, a harang vagy vasvessző kinek a kezében van. A *vaspálca*, meg a *budai harang*⁴⁴, s talán még a bunda is inkább a szembejövő utas, Isten kovácsa attribútuma, a kongatás, harangozás inkább az ő tevékenysége. Nem tudjuk, van-e köze egy másik szereplőnkhez, *Hajdú sógor*hoz, aki egy szöveg szerint szintén piros pej lovon megy Budára.⁴⁵ Ez, további 100 mondóka szerint *kennyeret, friss vizet, tejet, fokhagymát, egeret, kopasz vagy tollas verebet kíván*⁴⁶, *szekeret* vagy *lyukas perezet csinál*, továbbá *ágyát kiáltja és vaspalcáját kongatja*.⁴⁷ Tehát étel- és italáldozatot kíván, tisztátalan állatokkal jár, vaspalcáját felhasználva keres egy nőt. Vagy az is lehet, hogy a szellemlények azonos eszközökkel, de különböző célzattal, előjellel végeznek hasonló cselekedeteket? A vaspálca jelentőségével később részletesebben foglalkozunk.

⁴⁴ *Egyedem, begyedem, karkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Isten kovácskája, Szent Pál lovát patkolja, Fényes szeggel szegezi, Ging, (gling) ging, glang, Budori (budai) harang, Péter bácsi, szedd ki, Vedd ki ezek közül ezt.* Fazakasvarsánd. Arad vm. KFA. 07117/18.

⁴⁵ *Egyedem-begyedem, tengertánc, Hajdú sógor, mit csinálsz? Nem csinálók egyebet, Felsőpröm a szemetet. Van paripám takaros, Kurta farkú, sej, piros. Ha felülök hátára, Elvisz engem Budára.* Vágkirályfa. Nyitra vm. Gágyor 1982. I. 210.

⁴⁶ Pl. *Egyedem, begyedem, tengertánc, Hajdú sógor, mit kívánsz, Nem kívánok egyebet, csak egy falás (karaj, darab) kennyeret (Vagy: csak egy pohár friss vizet; ill. csak egy töltött ((kopasz) verebet, ill. csak egy döglött egeret)* Bihar vm., sokfelé. Faragó-Fábián 1982. 363–364. Továbbá: *Egyedem, begyedem, baktertánc, Hajdú sógor, mit kívánsz, Nem kívánok egyebet, Csak egy tollas verebet, Veréb mellé fokhagymát, Dobd ki ezt a nagy marhát!* Mátyusföld. Pozsony és Komárom vm. Bakos 1953. 86.

⁴⁷ Pl. *Egyedem, begyedem, kender tánc, Hajdú sógor, mit kiáltsz, Én ágyomat kiáltom, Réz palcámat kongatom, Inc, Pinc, Te vagy kint.* Torda. Torda-Aranyos vm. KFA. 07084.

3. *Előtalálnak egy finyogót,*
 4. *Az tiltakozik ez ellen az azonosítás ellen (esetenként e tiltakozásból tudjuk meg, minek nézték).*

A változatok szerint a szembejövőt *félnyakúnak*,⁴⁸ *féleszűnek*,⁴⁹ *félkarúnak*,⁵⁰ *féllábúnak*,⁵¹ *réznyakúnak*,⁵² *vénnyakúnak*,⁵³ *nagyfogúnak*,⁵⁴ *rossz fattyúnak*,⁵⁵ *sárgának*,⁵⁶ *veresnyakú boszorkánynak*,⁵⁷ *fődnakónak*,⁵⁸ *pillantónak*,⁵⁹

⁴⁸ Összesen 69 szövegben, a magyar nyelvterület minden pontjáról. Pl. *Pad alatt, pad alatt pattantyú, Nem vagyok én félnyakú, Isten kovácskája, Szent Pál lovát patkolom, Arany szöggel szögelem, Pön, pön, pönege, Száraz malom kötele, Vastag gugorája.* Tobány. Szeged, Csongrád vm. Kálmány 1881. 77.

⁴⁹ Pl. *Egyedem, begyedem, kerkentyű, Nem vagyok én féleszű, Isten kovácsa vagyok, Szent Pál lovát patkolom, Fényes szeggel szegelem, Incs, pincs, palapincs, Te maradtál odakint.* Magyarpécska. Arad vm. KFA. 07105/30. (Még két változat Arad megyéből)

⁵⁰ *Egyedem, begyedem, harkantyú (félnyakú), Nem vagyok én rossz fattyú (félkarú), Isten kovácsa vagyok, Szent Pál lovát patkolom, Inc, pinc, palapinty, Tied a nagy bika-fing, Idd meg mind.* Biharszentjános, Szalacs. Bihar vm. Faragó–Fábián 1982. 366–367.

⁵¹ *Ingó, bingó, Szabó Pál, Összeveszett boszorkány. Hid alatt, hid alatt sarkantyú, Nem vagyok én féllábú. Isten kovácsa vagyok, Szent Pál lovát patkolom, Ingó, bingó, Szabó Pál.* Lázár 1881. 95. (Összesen 3 változat, az egyik Csurgóról. Somogy vm.)

⁵² Egyetlen előfordulás, lásd fentebb.

⁵³ *Egyedem, begyedem, csobolyó, Kecskerágó, mogyoró, Szőlőhegyen tarka tyúk, Én nem vagyok vén nyakú, Isten lovát patkolok, Rézpálcával kongatok, Kon, kon, Péter bácsi, szedd ki, vedd ki, Melyiket? Ezt.* Tiszapalkonya. Borsod vm. Kiss Áron. 1891. 36.

⁵⁴ *Egedem, begedem, sarkantyú, Te vagy az a nagy fogú, Isten kovácsa vagyok, Szentek lovát patkolom, Fényes szeggel szegezem. Szedje, vegye ezek közül ezt.* Pálfalva. Gömör vm. Kiss Áron 1891. 33.

⁵⁵ Egy előfordulás, lásd fentebb.

⁵⁶ *Ez alatt a föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt. Nem vagyok én sárga, Se az úr kovácsa, Király lovát patkolják, Arany szöget kongatják, Kon-kon-ki, Ezt dobd ki.* Bars és Léva, Bars vm. Szalay 1889. 189.

⁵⁷ *Egyedem, begyedem, karkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Irmán, odormán, Veres nyakú (orrú) boszorkány.* Csernakeresztúr. Hunyad vm. KFA. 07162/36, 64.

⁵⁸ Egy előfordulás: *Egyedem, begyedem, sógor jó, Kecskerágó magyaró, Szörös a ripatyó, Nem vagyok én fődnakó, A loamat patkolják, Rézbaltával kongatják, Kong, kong, Péter bácsi, Szedd ki, vedd ki, Te meg eredj oda ki.* Hosszúfalva. Brassó vm. Seres 1984. 547.

⁵⁹ Egyetlen szöveg: *Pad alatt, pad alatt sarkantyú, Nem vagyok én pillantó, Isten kovácsa vagyok, Szent Pál lovát patkolom, Künn, künn, Szabó Pál, Fesőfejő*

fínyogónak,⁶⁰ *fínye fúnak*,⁶¹ *fenyőkútnak*⁶² vélik. Ez utóbbi – teljesen értelmetlen lévén – valószínűleg szövegromlás következménye. A testi meg a szellemi fogyatékoság is alvilági konnotációjú: sok nép mitológiájában, így pl. mindenekelőtt az obi-ugoroknál, a *fél ember* gonosz személy.⁶³ De nálunk is: *fél ember* ereszkedik le a padlásról az ördögök hírnökeként a *Krisztus meg a katona* c. nagyszalontai mesében.⁶⁴ Hintázó mondókáink tanúsága szerint a félszeg állatok és emberek gonosz lelkek megtestesítői.⁶⁵ Hasonló előítéletet summáz a racionálisabb közmondás is: *Sánta kutya, sánta ló, sánta ember egy se jó*.

A *pínyogó*⁶⁶ Somogy délnyugati részén *pillantó*, pislogó szemű, vagy pislogó lámpájú ember, illetve egy hiedelemként, elátkozott mérnök, másutt *indzsellér*, aki halála után lámpájával futkos, földet akar mérni, büntetésből, amiért ezt életében csalárdul tette.⁶⁷

Ugyanakkor *fínyogó*, illetve *fínye fú* – a háromszéki,⁶⁸

boszorkány, *Ipszi, dobszi, likas tepszi, Ezt az egyet kiköveszti*. Bordóce. Gönczi 1948. 40.

⁶⁰ Összesen 3 szöveg Batonyáról és Magyarpécskáról. Arad vm. Kálmány 1878. 8. 1878. II. 9., KFA. 07105/18.

⁶¹ Egyetlen változat: *Madarak voltak, Földre szállottak, Kölesszemet szedegettek, Kasba hányták, Azt sem látták, Arra ment a fínye fú. Nem vagyok én fínye fú, Hanem Isten kovácsa. Szent Pál lovát patkolom, Német szeggel szegezem. Kum, kum, Péter bácsi, Szedd ki, vedd ki ezt*. Kiss Áron 1891. 40.

⁶² Egyetlen előfordulás. *Egyedem, begyedem, bugybollárum, Szól a rigó télen nyáron, Abodába baktaték, Fenyőkútra találék, Nem vagyok én fenyőkút, Isten kovácsa vagyok, Kon, kon, Péter bá. Ezt a kicsi бүдös füt Vesse ki, dobja ki*. Gyergyóalfalu, Csík vm. KFA. 03350.

⁶³ Vahter ezzel kapcsolatban Kannistora hivatkozik: 1953. V. 180/3.

⁶⁴ „Harmadik este a katona elkezd kártyázni, hát egyszer csak látja, hogy a hászjárul egy fél-ember ereszkedik le. Mingyár felkiált, hogy jöjjik le a másik fele is, mer cvvel a fél emberrel nem tud kártyázni. Hát lejött a másik fele is. Neki fognak, oszt ugyancsak verik a tromfot, de a katona azért észrevette, hogy mindig több meg több ördög ereszkedik a falon a kaszárnyába.” Szendrey 1924. 225., BNJ. 443/330/33B.

⁶⁵ Vö. Gazda 2000. 223.

⁶⁶ Ez hangzásában alig tér el a *fínyogó* szótól.

⁶⁷ Eperjessi Ernő szíves közlését ezúton köszönöm.

⁶⁸ Cs. Bogáts 1943., *vínye* címszó.

csíki⁶⁹ és bácskai⁷⁰ *vihnye* 'kovácsműhely', 'cigánykovács műhely' tájszó, meg a *fű* szó fújással, fujtatással való összefüggése alapján – akár valamiféle kovács is lehetne. (Eredetileg, a 9–10. század táján, a nyugati szláv határvidék szláv kovácsműhelyeit nevezték *vihnyének*⁷¹). Ám ha Isten kovácsa tiltakozik ellene, hogy őt finye fúnak nézzék, akkor a finye fű valami lenézett vagy éppen elítélt kovács lehetett. A későbbiekben megpróbálunk választ adni rá, mi lehetett a baj körülötte.

5. A szembejövő tisztázza identitását

Nem az, akinek nézik, nem elítélendő, vagy legalábbis nem kétes egzisztenciájú személy, hanem Ő *Isten kovácsa*.⁷² Elszórtan az *Úr kovácsának*⁷³, a *sógor kovácskájának*⁷⁴, *mester kovácskájának*⁷⁵, *falukovácsának*⁷⁶, *Mátyás kovácsának*⁷⁷ vallja magát.

Isten kovácsa, csillag kovácsa, ország kovácsa, vagy egyszerűen a *kovács, kovács nagybátyja, ólombarát* az *Égíttest-szabadító* mesetípusban (AaTh. 328A) a világberendezés megőrzéséért folyó küzdelemben a hős védelmezője és az ellenség elpusztítója. A gonosz szüle-bába (*vasorrú bába, a sárkány anyja, az ördögök anyja, nagy száj, vén banya, boszorkány*) elől bemene-kíti rezidenciájába (*kővárába* vagy *vasvárába*) a keresztfiát, az égíttest-szabadító hőst, majd termékeivel: *forró ólommal, ónnal* vagy *arannyal*, vagy szerszámaival: *tüzes csípővassal, tüzes harapófogóval, tüzes golyóval, vasbuzogánnyal* elpusztítja az üldözött.⁷⁸ *Világkovácsa* ténykedései, pl. az, hogy *Szépmezőszárnya lovát*

⁶⁹ Szinnyei 1893. **vinnye** címszó.

⁷⁰ Penavin 1978. **vihnye** címszó.

⁷¹ Gömöri 1994. 259.

⁷² 53 változat, összmagyar.

⁷³ Bars, Léva, Bars vm. Szalay 1889. 189.

⁷⁴ *Egyedem, begyedem, karkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Félnyakú a kácsa, Sógor kovácskája, Jóska lovát patkolja, Fényes szeggel szegeli, Dir, dur, dele vár, Ketten fogtunk egy bikát, Neked adtuk a farkát, Te vagy kint.* Sebestorony. Krassó-Szörény vm. KFA. 07110/17.

⁷⁵ Magyarpécska, Arad vm. KFA. 07105/23.

⁷⁶ Zsigárd. Pozsony vm. 1982. I. 214.

⁷⁷ Nagyvárad, Bihar vm. KFA. 07233/21.

⁷⁸ BNJ. 368/319/D2.

patkolja „acél apjából” való *aranypatkóval*, *gyémántszegekkel*, hogy az eljuthasson az Üveghegy tetejére, megtörni a kicsi félsingeges erejét, megszabadítani a kacsalábon forgó kastélyban fogva tartott királykisasszonyt,⁷⁹ utalnak *Fehér világbeli* származására. A fehér a benefikus, a fekete a malefikus erők színe. Egy másik mesében a mennybe berántott *katonának*⁸⁰ az ölébe hányt rozsdás csillagokat kell megtisztítania.⁸¹

A bátyai *Isten kovácsa* hiedelemként az eget védi az ördögtől: „A villám akkó keletkezik, ha az ördög felmén a mennybe. Ezt az Isten kovácsa nem engedi, ezért rácsap az üllőre, s tüzes villámokkal elzavarja.”⁸² A bukovinai néphit viszont Illés prófétának tulajdonítja a villámlást. Úgy tartja, hogy „Illés próféta menyen két fehér lóval, s töri a jeget”. „A lónak a patája veri fel a követ és azok szikráznak, és azért villámlik. S mikor leesik a ménkű, akkor azt mondja Illés prófétának az Úristen:

– Illés, lőjj.

Akkor Illés odavág, mert ott a gonosz. Akkor a gonoszra vág. Azért nem szabad a fa alá bújni, mert a gonosz a fa alatt őrizkedik, s ha odamegy valaki, akkor a villám odacsap, a ménkő odavág, odaló Illés. S akkor azt mondják, hogy aki azáltal hal meg, annak a lelke mindjárt a mennyországba megy, mert nem azt akarta Illés ütni, hanem a sátánt akarta megütni.”⁸³ Ezek szerint a későbbiekben meg kell néznünk, az ördög elleni küzdésen túl milyen összefüggés fedezhető még fel Illés próféta és a kovács között.

A kovácsnak az emberi létezését veszélyeztető gonosz erővel: ördöggel és halállal való sikeres harcát⁸⁴ dolgozza fel *A katona és az ördög* (Aath. 330.) c. mesetípus több motívuma is.⁸⁵ A Berze

⁷⁹ Szépmezőszámnya, Marosszentkirály, Maros-Torda vm. Nagy Olga 1978. 200.

⁸⁰ A katona több mesében helyettesíti a kovácsot. (BNJ. és AaTh. 330. *Katona és az ördög* mesetípus.). Ez a szerepesere összefügghet azzal, hogy a kovács egyik főfunkciója a harchoz szükséges fegyverek előállításáa.

⁸¹ BNJ. 438/330/22E. Köveskállya, Zala vm.

⁸² Fehér 1975. 20. Azt, hogy „A villám oda csap, ahol az ördög van” a bukovinai székelyek is tudják. Bosnyák 1977. 125.

⁸³ Bosnyák 1977. 125.

⁸⁴ A két képzet a nemzetközi (német, olasz, szláv) és a magyar meseirodalomban is keveredik. Vö. Berze Nagy 1957. 444.

⁸⁵ BNJ. 432/445/B, C, E.

Nagy által tipologizált 33 változatban legtöbbször katona, kétszer varga és csak egyszer kovács⁸⁶ a főszereplő, de négy további esetben⁸⁷ a hős kovácsokat hív segítségül⁸⁸ a zsákba bújtatott ördögök megveréséhez, hisz ehhez az *üllő* és *kalapács*⁸⁹ nem kevésbé alkalmas, mint a *furkó*.⁹⁰ Ezekből és néhány további, itt nem szereplő, kovácsról szóló meséből, mondából megtudjuk, hogy a gonosz fölötti győzelmét olykor tárgyai – pl. széke⁹¹ vagy gyümölcsfája⁹² varázserejének köszönheti, máskor műhelye kellékeinek: a benne levő *fülkének*⁹³, a már említett *széknek*⁹⁴, *satupadnak* és *sínhúzó*nak, *szegecsnek*, *szegnek*.⁹⁵ Mese és hiedelemmonda is

⁸⁶ BNJ. 440/330/26B.

⁸⁷ BNJ. 434/330/7B, 436/330/16B, 441/330/27B, 443/330/33B.

⁸⁸ „A kovács mindent ígért annak, aki a tolvajokat meg tudja fogni, de még senkinek se sikerült. A katona mingyá vállalkozott rá, csak egy üllőt kért meg tizenkét markos kovácslegényt.” Szendrey 1924. 224–225.

⁸⁹ Vö. még *A kovács meg az ördög*. (Aurélháza, Torontál vm.) Penavin 1993. 71.

⁹⁰ 330./E. motívum. A katona a garázda ördögöket zsákba fogatja. A zsákba parancsolt *ördögöket 12 kovácslegény az üllőn kalapáccsal üti*. Sátoraljaújhely és Szeged, Berze Nagy 1957. 434 (330/8B), 436 (330/16B) és 443 (330/33B). Ahol viszont a kovács a főszereplő, az sőtörőjével üti, ami az előzőhöz képest másodlagos megoldásnak tűnik. BNJ. 440. 26. mese. Kálmány, Szeged, Csongrád vm.

⁹¹ Pl. *Az Ördög és a kovács*. BNJ. 440/330/26C. Pl. *Az öreg kohács*. Berze Nagy 1940. 124–125. A tárgyak más mesékben más emberek, elsősorban a katona kezében töltenek be hasonló varázsfunkciót.

⁹² Ez lehet eperfa: BNJ. 440/330/26B, körtefa: *Szegényember meg a halál*. Görgényüvegesúr, Nagy Olga, Vöő Gabriella Mg. 1383. II.b, *A kártyás csizmadia*. Mg. 1679. II.g stb.

⁹³ Pl. Berze Nagy 1940. 33. 124–125. *Az öreg kohács*.

⁹⁴ A fentiekén kívül: Bartucz–Kollarov–Somogyi 1892. 317–319: *A kovács*. Magyarpécskai mese. Arad vm. A székhez ragasztás indokoltabb a cipész, csizmadia esetében: KFA. 1679 II.g. *A kártyás csizmadia*. III. Mg. 452a *A kártyás suszter*. Mindkettő: Árpástó, Szolnok-Doboka vm., Vöő Gabriella gyűjtése.

⁹⁵ „Valamikor régen, amikor még az ördög a földön járt, bement a kovácsműhelybe és kíváncsiskodott, hogy a kétfejű szöveget hogyan lehet beütni a vasba vagy a fába. És a mester bemutatta neki. Befogta az ördög ujjait a satuba. És fogta a sínhúzót és elkezdte ütni az ördög fejét. Persze, meggyőződött arról az ördög, mert a mester mondta neki, így szögecseljük el a szegecs végét, és akkor fej képződik belőle. No, látod komám, így csináljuk. Akkor nagyon nagy könyörgéssel kiengedte az ujjait a satuból, és elszaladt világgá. Még mindig szalad talán.” Fehér 1975. 49. Bátya, Fehér vm., A szeghez ragasztott ördög esete: *Jakob kovács*, Bácska, Penavin 1993. 76.

tud arról, hogy megpatkolja az ördögöt⁹⁶ vagy a lóvá változott boszorkányt, minek következtében másnap egy megpatkolt kezű-lábú falubeli öregasszony haldoklik.⁹⁷ Ravaszágával arra készíti a halált, hogy kifűrt *kulcslyukba*⁹⁸, *csobolyóba*⁹⁹, *pintes üvegbe*¹⁰⁰ bújjon, majd cselekvésképtelenné teszi azzal, hogy bedugja a lyukat. Idézzük csak fel még egyszer az elemzésre kijelölt mondókánk kezdősorait! *Egyedem, begyedem, csobolyó, Kecskeméti mogyoró,*

⁹⁶ Mese: Nyitra, BNJ. 441/330/27B; hiedelemmonda: „Az egyik kovácsot háborgatta az ördög. Nem tudta, mit csináljon. Egyszer megfogta az ördögöt, és mondta neki, hogy ne háborgassa többet. De az ördög nem nyugodott bele. Ezért megfogta a lábát és a satupadba szoritotta. Lefaragta a patáját és ráverte a patkót. Kieresztette az ördögöt. Az ördög úgy elszaladt, hogy többet nem háborgatta a kovácsot.” Bátya, Fehér vm., Fehér 1975. 49. (323. tétel).

⁹⁷ „A boszorkányt megfogták, megpatkolták.” „Lóé változott, megpatkolták éjjel és látták, hogy kezén, lábán patkó volt, nem tudott felkelni.” „Megfogták kötéllel, megvasalták. A Szerencsék anyja nem kelt fel reggel, patkó volt a lábán.” Jászdózsa, Jász-Nagykún-Szolnok vm. Gulyás 1976. 154. Bosnyák 1977. 85. stb.

⁹⁸ „A lakatos dolgozott, csinálta a lakatokat. Odament a halál, hogy vigye el.

– Hagyj még három évig, mer sok a munkám. Elhatta. Ment másodszer.

– Na mos vislek.

– Ne vigy, mer nem fogyott el még a munkám. Még háromig.

– Elhatta még háromig.

Meen harmadszor.

– No várj, ezt a kulcsot, né a fűróm, bujj bé, nézd meg, elég méj-é?

A halál bébútt, s akkor egy kis dugóval bedugta, felakasztotta a szegre, s dolgozott még vaj három évig. Bement egy kis onokája, meglátta a kulcsba a dugót. Megfogta, s kihúzta. A halál kijött, s akkor az öreg elvitte.” Mg. 1534. II. *A lakatos meg a halál.* Faragó József gyűjtése. Nagymoha, Szeben vm.

⁹⁹ „Mit csináljon. Megy, mendegél. Összetalálkozik a halállal. Ment egyik házba ki, másíkba be; betegetek vitt el. Kérdi a kovács:

– Ugy-e te, halál, hogy birsz bemenni a házakba?

– Ujanokra elváltozok mint egy masina (gyufa), mint egy szalmaszál. Beférek minden hasadékön.

Belebújt a csobolyóba a halál. Bedugta mind két jukat a kovács, úgy vándorolt. Hat álló esztendeig nem halt meg senki. Aggyig a sok nép megszaporodott.

– Uram, Teremtóm, mond Szent Péter, nem gyün lélek a mennyországba!

Mond Uram, Teremtóm: – A kovács a hátán hurcolja csobolyóban a halált, azért nem gyün lélek a mennyországba.

Mikor hat év után a kovács kieresztette a halált – anélkül is vékony volt, még vékonyabb lett.” *A kovács.* Magyarpécskai mese. Arad vm. Bartucz, Kollarov, Somogyi 1892. 328–319. Egy német mesében a kovács hordóba zárja a halált. Vö. Berze Nagy 1957. 446.

¹⁰⁰ *Az istentelen kovács.* Somogyudvarhely, Somogy vm. Lammel–Nagy 1995. 188.

Szil szál, szalmaszál. Vagyis, amennyiben a *szil-szál szalmaszál* nem más, mint a halál, érthetővé válik a *csobolyó*¹⁰¹ rendeltetése: ebbe zárja Isten kovácsa a halált. De hasonló funkciót tölthet be a *böndő*¹⁰² (börtömlő?), mint a csobolyót megelőző tárgyféleség.

Mondókánk Isten kovácsa *Szent Pál*¹⁰³ (ritkábban *Isten*¹⁰⁴, *szentek*,¹⁰⁵ *Árpád*,¹⁰⁶ *király*,¹⁰⁷ *herceg*,¹⁰⁸ kivételes esetekben *bíró*,¹⁰⁹ *szomszéd*,¹¹⁰ *Bandi*,¹¹¹ *Jóska*,¹¹² *Durák*¹¹³) *lovát patkolja*, azt *fényes* (*arany*, esetenként *sárga*, *német* vagy *finom*) *szeggel szegezi*, *vas-* vagy *rézpálcájával*, (kivételesen *nádpálcájával*) *pengeti*, *kongatja*, *vereti*, *verdesi*, *döngeti*. További szövegaltípusok utalnak a kovácsmesterséggel kapcsolatos dolgokra, meg a mesterekre, pl. *golyó*, *kalapács*,¹¹⁴ s legtöbbjük – nyilván a vas erőssége és a mesterség tüzvel való kapcsolata révén – gonoszűző funkciójú. Pl.

¹⁰¹ Összesen 7 szövegben, főleg az Alföld déli részéből, valamint a palócoktól. Pl: *Egyedem, begyedem, csobolyó, Kecskerágó, mogyoró, Jómán, fodormán, Kétsüvegű boszorkány, Ha én kis madárka volnék, Gyöngyszemcskét szedegetnék, Vasha hánám vaspallért, Csirip, cserép vaspallért, Fogj fát.* Bükkszék, Heves vm. Kriston Vízi 1989. 487–594, 517.

¹⁰² *Ögyedölöm, bögyedölöm, karkantyú. Tyúkon járó szalmaszál. Kívül van a böndő. Babsuta-buta Bábiska.* Törökbecse. Torontál vm. Kiss 1891. 32. VII/6. szöveg.

¹⁰³ 41 szöveg, összmagyar.

¹⁰⁴ 4 szöveg: Kunhegyes, Bajmok, Bács-Bodrog vm. Kiss Áron 1891. 33. VIII/8–10. szöveg; uő. 36. VIII/30. szöveg.

¹⁰⁵ Pálfalva, Kiss Áron 1891. 33. VIII/11. szöveg.

¹⁰⁶ Nagyvárad, Bihar vm. KFA. 07233/21.

¹⁰⁷ 5 szöveg: Bars, Léva, Bars vm. Szalay 1889. 189.; Kopács, Baranya vm. Katona és 1986. 31. és Lábadi 1994., 502; h. n. Kiss Áron 1891. 33. VIII/11. szöveg.

¹⁰⁸ Székelyvaja, Maros-Torda vm. KFA. 07373/8, FA: 07371/13.

¹⁰⁹ Erdőszentgyörgy, Maros-Torda vm. KFA. 07391/12.

¹¹⁰ Zsigárd, Pozsony vm. Gágyor 1982. I. 214.; Sebestorony, Krassó-Szörény vm. KFA. 07111/6.

¹¹¹ Gunaras, Bács-Bodrog vm. 1971. Matijevics 1976. 49–50.

¹¹² Sebestorony, Krassó-Szörény vm. KFA. 07110/17

¹¹³ Csernakeresztúr, Hunyad vm. KFA. 07165/24,

¹¹⁴ *Egyedem, begyedem, kakas nyom, Isten lábát patkolom, Sárga csikó, zeg, zeg, zeg, Ingermán, kottormán, Ágor golyó, kalapács.* Egyházaskér, Torontál vm. Kálmány 1891. III. 129.

vaskampó → *Elszaladt a világba Szil, szál Tengerecki Pál*¹¹⁵; **Városi vaskó** → *Balog süti, Balog Pál, Üsd ki, Dobd ki, Pöndöröcki Pöcki Pál*¹¹⁶; *Tökbe tettük, vasba tettük, Tök nem tartá, vas megtartá* → *Szíp, szap, Szabó Pál, Szidd ki innét ezt a röttenetes bűdös Pált*¹¹⁷; **Ling, lang, lakatos** → *Te vagy bent és te meg fuss*¹¹⁸; ill. *Balog sütő, vaskemence* → *Hátul dörmög egy vén medve, Aló, mars ki!*¹¹⁹; **Üsd a vasat, jó kovácsom** → *Tiktak, tiktak, három, Van egy jó barátom, Egyszeriben megtalálom, Nád-szál, szalmaszál, Megvagy meg kis Pál!*¹²⁰

Isten kovácsa részben gonosz ellenességével áll a szentek szolgálatában, részben úgy, hogy a lovukat patkolja. Szent Pál¹²¹, szemben Szent Péterrel, ritka szereplője a folklórszövegeknek. Egy bukovinai hiedelem szerint harcos szentként, karddal áll a mennyország kapujában az illetéktelenül betolakodni vágyók útjába.¹²² A hintázó mondókák szerint mindkét főapostol, *Szent Péter és Szent*

¹¹⁵ Teljes szövege: *Egyedem, begyedem, vaskampó, Volt egyszer egy kis Jankó, Egyet gondolt magába, Elszaladt a világba, Szil, szál, szalmaszál, Tengerecki Pál.* Kispetri, Kolozs vm. KFA. 07091.

¹¹⁶ Teljes szövege: *Egyedelem, begyedelem, Városi vaskó, Kilencedik zacskó, Verebek valának, Az útra szállának. Köles szemet szededetnek, Sorján, borján, Balog süti, Balog Pál, Üsd ki, Dobd ki, Pöndöröcki Pöcki Pál.* Kiss 1891. 40. (MNGY. I. 345.)

¹¹⁷ *Egy időben madarak valánk, Földre szállánk, Kölesszemet szedegelnék, Tökbe tettük, Vasba tettük, Tök nem tartá, Vas megtartá, Szíp, szap, Szabó Pál, Szidd ki innét ezt a röttenetes bűdös Pált.* – Kiss 1891. 40. Vadrózsák.

¹¹⁸ *Egybe, megybe, zsebkendőbe, Szól a rigó az erdőbe, Ling, lang, lakatos, Te vagy bent és te meg fuss.* Szentkatolna, Háromszék vm. KFA. 07076/16.

¹¹⁹ *Egyedem, begyedem, dijom, dájom, Törzsöm, bürzsöm, bikfon járom, Rigó, szálló, kerek erdő, Mondván mondtam a kecskének Építsenek egy kőfalat, King, kong, balog sütő, vaskemence, Hátul dörmög egy vén medve, Aló, mars ki, Ebből ezt ki. Kék, Szabolcs vm. Nyárády 1924–1925. 111. Összesen 9 szöveg, Bihar, Szabolcs és Borsod (?) megyéből.*

¹²⁰ *Ácsom, rácsom, kalapácsom, Üsd a vasat, jó kovácsom, Tiktak, tiktak, három, Van egy jó barátom, Egyszeriben megtalálom, Nád-szál, szalmaszál, Megvagy meg kis Pál.* Torda, Maros-Torda vm. KFA. 07082/26.

¹²¹ A fentebb idézett mesék alapján megállapítható, hogy Szent Pál az égitest- és elrabolt királykisasszony-szabadító Szépmezőszárnya örököse.

¹²² *Szent Péternél vannak a kulcsok, a mennyország kulcsai. Szent Pálnál van egy kard, semmi egyéb, avval küldi el, ki nem mehet bé a mennyországba.* Bukovina, Bosnyák, 1977. 74. (658.) 178. 1400.

*Pál szürke lovon nyargal,*¹²³ s így az is indokolt, ha a mese szerint a mennyországba bejutó kovács „*most Szent Péternek s az apostoloknak lovát, a szamarat patkolja.*”¹²⁴

Isten kovácsának talán a legfontosabb jelképes eszköze a *vas-* vagy *rézpálcája*. Ez a motívum a teljes mondóka anyagunkban többféle kontextusban és funkcióban fordul elő: 1. *Isten kovácsa pengeti, kongatja*, egy gonosz lény eltávolítása céljából. Pl. *Kon, kon fodormán, Bécsi piros boszorkány. Tedd ki szívem! Melyiket? Talán a legszebbiket, Ez lesz az.*¹²⁵ *King, kong, Szabó Pál. Reszibeli boszorkány.*¹²⁶ *Vagy: King, kong, kóba Pál, Három fogú boszorkány.*¹²⁷ *Kong, kong, Péter Pál, Dobd ki azt a mocskos Pált.*¹²⁸ *Vagy: Pön, pön, pönege, Száraz malom kötele. Tim, tám, palotám, Zöld csizmájú boszorkány, Kis ablakon kukucskál, Hajtsd ki, balog, suta Pál.*¹²⁹ 2. A medve által sok-sok hal fogására készített *kőfalat kongatnak* vele, miközben a bárányt a nyúl kihajtására biztatják.¹³⁰ Az állatok jelképesnek látszanak: a medve erőszakos lénynek, a hal áldozatnak, a bárány ártatlannak és áldozatvállalásra késznek, a nyúl talán vétkesnek (paráznának?).¹³¹ 3. *Vaskemencét* (kohót?) *kongatnak* vele, melynek *hátszájában sül a*

¹²³ Pl. *Egy ángyomnak egy ládája csattan... Kilenc ángyomnak kilenc ládája csattan. Tizedikbe befordulunk a gyürüsi kertbe, Szarkák verekszenek. Odamegy a sas, csak levág egyet. Süss, anyám, süss, Vendégeid jönnek, Szent Péter és Szent Pál, szürke lovon nyargal, apró szénát eszik, forrásvizet iszik, fekete szurokkal világít. Szállj ki, barát, a hintából, Nem a pénzed ára, Sem apádé, sem anyádé, sem keresztapádé. Naszvad, Komárom vm. Zenetudományi Intézet 45.315.*

¹²⁴ *Az Ördög és a kovács.* Szeged, Csongrád vm. BNJ. 440/330/26E.

¹²⁵ Kiss Áron 1891. 35.

¹²⁶ Gönczi 1948. 40

¹²⁷ Dergen, Kiss Áron 1891. 33.

¹²⁸ Csíkszentsimon, Csík vm. KFA. 07273/7

¹²⁹ Gunaras, Bács-Bodrog vm.1971. Matijevics 1976. 49–50.

¹³⁰ *Egyedem, begyedem, tujom, tájom, Törzsön, bőrszön (egyedem, begyedem), bükkfa járom, Szól a rigó kerek erdőn, Mondva mondja a medvének, Készítsenek egy kőfalat, King, kong, kongatom, Rézpálcámmal kongatom, (Nyúl, nyúl, nyomadék), Bárány, üsd ki, hajtsd ki. Kémer, Szilágy vm. KFA. 07341/16, 07348.*

¹³¹ *Egyerem, begyerem, cincom dar, Medve mondja, menjünk el, Kőkertébe nyúlászni, Nyúl, nyúl, nyomadék, Ökör, liba lengyel ország, királybiró, kecc. Csíkszentsimon, Csík vm. KFA. 07275/14.*

kecske. A kecske a hintáztató mondókák szerint a gonosz megjelenési formája,¹³² a néphit szerint pedig kísértet.¹³³ A kikergetés motívuma itt is megvan.¹³⁴ 4. *Harangoznak vele, ugyancsak tisztító céllal: King, kong, kudori harang, Szedje kend ki, vegye kend ki Ezek közül ezt.*¹³⁵ 5. *Hajdú sógor ángyát kiáltja és vaspálcáját kongatja:* a cél a tolvaj eltávolítása. Pl: *Kong, kong, kongatom, Kácc ki, tolvaj, te vagy te.*¹³⁶ A felsorolt esetek mindegyikében azonosítható a gonoszüző funkció, amit megerősít a mondókák egyik kulcsmotívuma, egy ilyenszerű felszólítás: *fuss ki, eredj ki, menj ki innen, hajtsd ki, üsd ki, hüccs ki, mozdítsd ki, vedd ki, akaszd ki, lökd ki, tépd ki, dobd ki, szidd ki innen* stb. Ha helyes az értelmezésünk, a gonoszt kergeti el, annak az emberekre ártalmas formáit: boszorkányt, kísértetet, halált.

A vasvesszőnek más funkciója is van. Kiss Lajos már 1928-ban felfigyelt arra, hogy egy közismert nóta szövege szerint vasvesszővel verik meg, bírják szóra és jobb belátásra a temetőt.¹³⁷ Körkérdésére Kiss Géza a motívum több bibliai előfordulását idézi: „a Messiás vasvesszővel veri meg a pogányokat.” (Zsolt 2,9). „És uralkodik rajtuk vasvesszővel, mint a fazekas edényei széttrétnék.” (Jel 2,27) „Vasvesszővel bírja ellenségét” (Református éne-

¹³² Gazda 2000. 223.

¹³³ Az ördögnek olyan szarvai vannak, mint a bakkecskének. Gyimes, Csik vm, Andrásfalva és Istensegíts, Bács-Bodrog vm. Bosnyák 1982. 92; 1977. 116, 118, 137.

¹³⁴ *Egyedem, begyedem, pikken pá, Hat patkóra tulipán, Fényes szeggel szegelem, Vaspálcával pengetem, Kong, kong, palasütő vaskemence, Hátuljában sül egy kecske, Aló, mars ki.* Asszonyvására. Bihar vm. KFA. 07245/19.

¹³⁵ Fazekasvarsánd, Arad vm. KFA. 07116/15.

¹³⁶ Kiss Áron 1891. 32.

¹³⁷ „Fogd fel, pajtás, a vasvesszőt,
Verdd meg vele a temetőt;
Mért nem kedvez semmi épnek,
Semmi szépnek!

Add ide, hát, a vasvesszőt,
Hadd kérdejem meg a temetőt;
Hol fáj neki;
Odasújtok, hadd érezze,
A fájdalmat s ahhoz mérje
A miénket.” Uo.

keskönyv, 7. dicséret 2. vers – Pálóczi Horváth Ádám¹³⁸ éneke). „Az ellenség, akit Jézus legyőzött, a halál.”¹³⁹ A temető megverésére, anyjuk felkeltésére kap három vesszőt a három árva is.¹⁴⁰

A mi mondókaszövegeinkben ez nincs kimondva, viszont szó van a temetőben fekvő fináncról és annak majdani feltámadásáról: *Egyedem, begyedem, tenger tánc, Beteg-e még a finánc, Beteg biz az nem eszik, A temetőben fekszik. Majd felköl az nemsokára, A nagy Úrnak hatalmára.*¹⁴¹

A halottak kovács általi feltámasztásának egy módjáról a *Jakob kovács* c. meséből szerezhetünk tudomást. Ez, miután az a pokolban a zsákjába kergetett ördögöket elpüfölte, azokat „addig nem eresztette [ki], míg nem engedték, hogy a subáját belemártsa abba a kotlába, ahol a lelkeket főzték, hogy minden subaszörre száz lélek rakódjon. Mikor ezt megengedték, akkor eleresztette őket.

– Hova, hova, Jakob kovács azzal a sok lélekkel? – kérdi az ördög. – Hát csak hazafelé ballagnék, ha megengedi ördög uram, ezeket a lelkeket meg, mivel én magam szereztem, szabadon bocsájtom.” Több ízben is sikeresen megmérkőzik az ördöggel, kalapáccsal a fejére is üt, míg az elismeri, hogy ő nyert. „Te nyerted meg a fogadást, tiéd a lélek.” [...] Odahaza a lelkeket lerázta a subájáról, s akiknek a lelkét hazahozta, azok felébredtek. Nagy mulatságot csaptak, talán még most is mulatnak, ha újra meg nem haltak volna.”¹⁴²

¹³⁸ Vö. Gulyás J. 1928. 125.

¹³⁹ Kiss Géza 1928. 125. A bot bibliai jelentéseit Dávid Katalin összegzi: uralkodói hatalmi jelkép, a Messiás, majd az apostolok attribútuma, a készenlét jelképe, a gondviselés, a remény, az igazságszolgáltatás csodás eszköze, a kiválasztottság bizonyítéka, az igazságosság jele. Vaspálcával kormányoz a napba öltözött asszony égi gyermeke, a „Királyok Királya, az Urak Ura”. (Jel. 12,5, 19/15k). Dávid 2002. 41–42, 249. **Bot, jogar**, valamint **vas** címszó.

¹⁴⁰ Gulyás 1928. Dömötör Sándor 1928. 224–225.

¹⁴¹ Albis, Bihar m. KFA. 07161/11.

¹⁴² Bácska, Penavin 1993. 78. *A katona és az ördög*, ill. *A katona túljár az ördög eszén* (AaTh. 330) típusú mesében legtöbbször katona tesz hasonlót: zsákjával, köpenye ujjával, bundájával vagy Jézus nevének emlegetésével kiemeli a pokolban vagy a nőgyilkos ördög tizenharmadik szobájában szenvedő lelkeket, melyek több esetben bárányá változva jutnak be a mennyországba. Vö. BNJ. 433/330/4E, 438/330/22E, 440/330/24C, 441/330/29E, 442/330/30E, 433/330/31E, 443/330/32E.

Figyelemre méltó összefüggés mutatkozik az Isten kovácsa hatalmával rendelkező Jakob kovács és Illés próféta között e tekintetben is: ez utóbbiról ugyanis így ír Sirák fia:

„Ki is dicsekedhetne hozzád hasonlóan,
aki felhoztál megholtat az alvilágból,
a halál sorsából az Úristen igéje által” (Sir 48,4–5).

A Királyok könyvében viszont az Illés lelkét (kétszeres osztályrészben) továbbvivő Elizeus (2Kir 2,9) bottal és teste melegével támaszt fel egy gyermeket: „Erre ő azt mondta Giezinék: »Övezd fel derekadat, s vedd a kezedbe botomat, s menj el. Ha találkozol valakivel, ne köszöntsd, s ha köszönt téged valaki, ne válaszolj neki, s tedd botomat a gyermek arcára.« [...] Giezi azonban előrement s rátette a botot a gyermek arcára, de az nem szólalt meg, s nem eszmélt fel. [...] Amikor Elizeus bement a házba, a gyermek csakugyan holtan feküdt ágyán. Erre bement, rázárta az ajtót magára a gyermekre, s imádkozott az Úrhoz. Aztán föllépett az ágyra, s ráfeküdt a gyermekre, s rátette száját a szájára, szemét a szemére, kezét a kezére, ráborult. Ekkor meleg lett a gyermek teste. Erre ő lejött, sétált egyet föl s alá a házban, aztán föllépett az ágyra, s ráfeküdt: erre a gyermek hetet ásított s kinyitotta a szemét.” (2Kir 4,29, 31, 32–35).¹⁴³ Rajta kívül csak Jézus támaszt fel halottakat, az Atya akaratából, először Lázárt (Jn 5,21), majd maga hal meg és támad fel, hogy megváltásával az örök életet igérje az őbenne hívőknek.

Tehát Isten kovácsa a gonosz ellen küzdő, a beteget meggyógyító, a halált késleltető, sőt, Illés prófétához (és Krisztushoz) hasonlóan még halottakat is feltámasztó, lelkeket megmentő, kiválasztott, csodálatos képességekkel rendelkező személy, szakrális hős. Mégis finyogónak nézik, és a mesék katonáját vagy kovácsát sem akarja Szent Péter a mennyországba beengedni. Oda bejutnia nemegyszer csak csellel¹⁴⁴ sikerül, noha Isten nyilvánvalóan ked-

¹⁴³ A természetgyógyászok megítélése szerint, akárcsak a gyógykovácsoknál, a gyógyító erő itt is részben az energiaátadásból, az energetikai keringés mozgásba hozásából, részben az imából ered. Bernád Ilona szíves segítségét ezúton köszönöm.

¹⁴⁴ Pl. a megváltott lelkekbe – bárányokba – kapaszkodva (BNJ. 433/330/4E, 440/330/24E, 442/330/31E), vagy pedig magát Jánosnak (BNJ. 443/330/33E), Jó-

veli és közbenjár érte.¹⁴⁵ Ugyanis csak másokkal törődik: az ördöggel és halállal szembefordul, könyörületes,¹⁴⁶ de a saját lelki üdve helyett inkább harci eszközöket: csodálatos zsákot és furkót, mindig nyerő kártyát választ¹⁴⁷, meg aztán kissé hetyke is. A karácsonyi ének bő kovácsa/királya pedig elutasítja a szálláskereső szent családot.¹⁴⁸

Figyelemre méltó az a kettősség, miszerint egyes változatok egy bölcs vagy bő (gazdag) kovácsnak, mások meg egy gazdag királynak tulajdonítják ezt a köszívűséget. Ennek általános és – a magyarságra nézve – specifikus történeti-művelődéstörténeti okai is vannak.

zsefnek nevezve (437/330/19E), az üllővasát, kalapácsát és bőrkötőjét bedobva (440/330/236E, 438/330/22E, 438/330/23).

¹⁴⁵ Isten a megváltott lelkekért adott hatalmat neki: BNJ. 443/330/32E, ill. Krisztus a jószívűségéért megbocsát neki: BNJ. 439/330/23E.

¹⁴⁶ A koldusruhába öltözött Krisztusnak és Szent Péternek minden pénzét odaadja (Vö. BNJ. 432–444/330/A mot. *A katona és az ördög* mesetípus).

¹⁴⁷ Uo. A és D motívumok.

¹⁴⁸ Pl. kovács szerepel az alábbi köszöntőben:

„Elindult Mária karácsony éccaka
S elindult szállást kérni egy gazdag kovácshoz.
Jó estét, bő kovács, nem adhatnál szállást?
Szállást nem adhatok,
Mert sok vendégem van.
Volt a bő kovácsnak egy szép vak leánya
S elvezette szűz anyánkat
Barmak jászolába.”

Magyarvalkó, Kolozs vm. Vasas–Salamon 1986. 294–295.

Az alábbi betlehemesben a kovács helyett király szerepel, aki a bekérező szent családot elutasítja:

„– Hogy én szállást adjak? Abból ugyan nem kapsz!

Inkább a piacon hideggel is megfagysz!

Mire Szent József ezt mondja:

– Kemény kösziklához hasonló nemzetség,
Hogy lehet tenálad oly szörnyű keménység;
Még a pogánynál is van engedelmesség,
Hát tenálad hogy nincs uradhoz kegyesség?”

Esztelnek, Háromszék vm. Gazda 1980. 388.

Művelődéstörténeti és történeti háttér

Tekintélyét a kovács eredendően a tűz és a vas misztikumának köszönheti.¹⁴⁹ Sok nép mitológiája szerint mindkettő égi eredetű anyag, a kovács eredetileg isten, vagy emberekkel összeházasodó félisten, s egyben kultúrhérosz, s egyszersmind tisztelt és félelmetes varázsló. Ambivalens – mesterségét potenciálisan a jó és rossz szolgálatába is fordítható – személyiségét a biblia is láttatja. Az első kovács, Tubalkain, Kain leszármazottja. Az Új Jeruzsálem felmagasztalásakor így szól az Úr: „Én teremttem a kovácsot, aki fújtatva élesíti a tűzben a paraszat, és fegyvert csinál, céljának megfelelőt. De én teremttem a pusztítót is, aki használhatatlanná teszi. Egy fegyver sem arat sikert, melyet ellened kovácsoltak.” (Iz 54,16) Vétkesnek találtaik abban is, hogy „Bálványt csinál és bálványképet önt magának”. (Iz 44,10)¹⁵⁰ A keleti nomád népek hiedelmei szerint a kovács a sámánnál is erősebb, hiszen ő készíti a sámánruha kellékeit, valamint az istenek, hősök, harcosok fegyverzetét. Ennek megfelelően vallási funkciók hordozója. A burját sámánének így jellemzi a kovácsok varázserejének forrását: „A Ti kovácsműhelyetekben van a Ti erős varázstotok, a Ti fújtatótokban a Ti csodálatos varázslatok.”¹⁵¹ A kovácsolás révén a mongolok ősei – eredetmondájuk szerint – új hazára leltek.¹⁵² A török-mongol népek eredetmondája gyakorta összekapcsolódik a kovácsmesterséggel, annál is inkább, hogy a nomád társadalmi rendszerekben egész nemzetség vagy törzs is űzheti – örökletes mesterségeként – a kovácsmesterséget. Fejedelmeik gyakorta az égi kovácsoktól eredeztetik, és kovácsnak nevezik magukat, így pl. Dzsingisz kán

¹⁴⁹ Az alkimista, mint a kovács, s előtte a fazekas, a tűz ura. Ez magyarázza azt, hogy a régi kultúrák szent specialistáját – a sámánt, varázslót, mágust – a tűz gazdájának tekintették – írja Eliade 1996. 78.

¹⁵⁰ Vö. Dávid 2002. 139. **Kovács** címszó.

¹⁵¹ Idézi Alföldy 1932. 212–213.

¹⁵² „Az erdőben sok fát és szenet halmoztak össze, hetven ökröt és lovat pedig megöltek, lehúzták a bőrüket, fújtatókat készítve belőlük a kovácsoláshoz s addig dobálták a fát és szenet a hegyhasadékba, míg a szikla meg nem olvadt és nekik utat nem nyújtott.” Idézi Alföldi 1932. 208.

is.¹⁵³ „Az isteni kovácsról vagy Dzsingisz kovácsról szóló mondák Mongóliában, Transzbajkália déli határától kezdve egészen az Ordos-hegységig el voltak terjedve. Az van bennük, hogy a világorraló kovács volt egyszer, és ő is részt vett a céhbeli jeinek az égi kovács tiszteletére végzett szertartásaiban, amelyek abból álltak, hogy megizzított és vízzel leöntött üllőn kalapáltak.”¹⁵⁴ „»Ezért volt a Temudzsin¹⁵⁵ családban szokásos még a XIV. században is, hogy azon az éjjelen, amelyen a birka-év kezdődik, ez esemény emlékére az uralkodóház jelenlétében fujtatókat, szenet, olvasztókemencéket készítettek, vasat olvasztottak, ezt üllőre téve rudakká kovácsolták. « Abulghâzi (ed. DESMAISONS II. 33) úgy beszél el a dolgot, hogy a felszabadulás ünnepén először maga a kán kovácsol, utána pedig az összes bégek.” A nomád társadalomszervezetben élő mongol népek kovácsukat, kovácskirályukat, hőseiket, valamint a kovács égi patrónusát a *darchan* szóval jelölték.¹⁵⁶

A honfoglaló magyarság életében ismeretes volt mind a *darchannak* megfelelő török *tarġan* szóból eredő, a kovácssághoz is kapcsolódó *tárkány*, *tarján* méltóságnév¹⁵⁷, mind pedig a mon-

¹⁵³ A történetírói hagyomány szerint Dzsingisz valójában egyszerű kovács volt, aki a Darchan-hegység tövében ütötte a vasat. A Darchan-hegyen még mindig őrzik Dzsingisnek az üllőjét. Vö. Alföldy 1932. 207.

¹⁵⁴ Alföldy 1932. 206.

¹⁵⁵ Dzsingisz kán egyik korábbi neve, amelyet egy megölt ellenséges vezér neve után kapott. (Alföldy 1932. 208.) A Temudzsin név összefügg nyelvünk török *temir* szavából származó *tömör* 'vas' jelentésű szavával, mely a honfoglaláskori *Tömörd*, 13. századi okleveles formájában *Temerd* magyar helynévben fordul elő és vaslelőhelyre utal. Vö. Hechenast 1968. 139. „... *temurdži* törökül a. m. 'kovács', de ez egyúttal az égi kovácsnak is egyik neve a mongoloknál” – írja Alföldy (1932. 208).

¹⁵⁶ Alföldy 1932. 212.

¹⁵⁷ Ligeti Lajos tagadja, hogy a szó bármelyik török nyelvben kovácsot jelentene, de azt elismeri, hogy a török eredetű *tarġan* méltóságnévre vezethető vissza, ami „a török méltóságnéveknek abba a rétegébe tartozik, amely a zsuán-zsuánoktól származik. (PELLIOT szerint ezek mongol nyelvű avarok voltak...)” Ligeti 1979. 139. Szerinte a szakrális kovács keresése „a honfoglalás és a vezérek korában – délibábkergetés”. Uo. 141. Azonban Alföldy kínai forrásokra hivatkozva írja, hogy Zoán-Zoán számára a letelepülő türkök fegyvert kovácsoltak. A türk népeknél valóban legelső sorban rangjelzés a *tarġan*, viszont a türköket a kínaiak kovácsnépnek tartották, nekik tulajdoníthatók szerinte a magas művészi színvonalat képviselő noin ulai és pazyriki leletek. Alföldy 1932. 205. „Németh Gyula

gol darchannak vagy *kánnak* és *bégnek* megfelelő magyar tisztség. *Tarján*nak a hét magyar törzs negyedik – központi helyet elfoglaló, s ezért talán legtekintélyesebb – törzsét nevezték. Felmerült az a vélekedés, miszerint a Tarján törzs közepén való elhelyezkedése, meg neve, melynek ’hadvezér’, ’alkirály’ jelentése van¹⁵⁸, vezértörzsi státusra utalna.¹⁵⁹

Hogy mindezt megértsük, kissé részletesebben meg kell világitanunk a honfoglalás tájéki magyarság történetének idevonatkozó kérdéseit. Eredetileg minden törzs élén egy törzsfő állt. Az arab és bizánci források szerint¹⁶⁰ e törzsfők közül a 9. században két fejedelem emelkedett ki: az idézett forrásokban mindig elsőként szereplő *kndh*, a kende, kündü vagy künde, legnagyobb, névleges királyuk, valamint a háborúban és békében is parancsoló, ténylegesen uralkodó *dzslh*, vagyis gyula. E tartós tisztségek, melyek személynevesített formában krónikáinkban és a vezérnévsorokban is előfordulnak, Györffy György feltevése szerint megfelelnek a

szertint a török népek közt csupán a kara-kirgizeknél ismeretes a *tarġan* szó ‘kovács’ jelentése, viszont Sandschejew szerint a mongol *darchan* általában használatos neve a kovácsnak, meg a kovácsok égi patrónusát is így hívják.” Alföldy 1932. 214.

¹⁵⁸ Berta 1997. 21.; Györffy 1997. 228. „A magyar törzsnevek az Etelköz előtti magyar tözsek fölé a 7. században rendelt türk vezérek nevéből, ill. címéből erednek, s emléküket a katonai kíséret tagjai, majd ezeknek a nemzetségei tartották fenn.” Györffy 1997. 230.

¹⁵⁹ Tóth Sándor László 1998. 76.

¹⁶⁰ Ibn Ruszta geográfus (900 körül) szerint „A magyar pedig a töröknek egy fajtája. Vezérük 20 000 lovassal vonul ki. Vezérüket *kndh*-nek (olv.: kende) hívják. Ez királyuk megkülönböztető címe. Mert annak az embernek, aki királyként uralkodik rajtuk, *dzslh* (olv.: gyula) a neve. Minden magyar a *dzslh* nevű vezérük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben.” Gardízi perzsa geográfus 1050 körül így ír: „A magyarok a törökök egyik fajtája. Vezérük 20 000 lovassal (vonul ki). Vezérüket *kndh*-nek (olv.: kende) hívják. Ez a nagyobbik királyuk neve. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, *dzslh*-nak (olv.: gyula) hívják. A magyarok pedig azt teszik, amit ez a *dzslh* parancsol.” – Mint a forráskritikai kutatás megállapította, mindkét mohamedán geográfus idézett helye a 9. század végi állapotokat leíró és 914-ben szereplő Džajhani bocharai miniszter munkájára mennek vissza. Ennek műve gyakorlati célú, értesülési leírt népek közt megforduló utazóktól származnak. Forrásidézetek és -értékelések: Györffy 1955. 10.

kettős fejedelemség vagy szakrális királyság vezető funkcióinak¹⁶¹, s ezen belül a mongol *darchan és bég*, illetve a kazár *kagán és bég* címeknek.¹⁶² Ezt a magyarság a nyugati türk eredetű kazár fennhatóság¹⁶³ befolyására alakította ki. A magyar nomádállamot Györffy az orchoni türk államszervezet utolsó hajtásnak tekintette.¹⁶⁴ Lényege az volt, hogy a politikai struktúra élén, a hatalmat ténylegesen gyakoroló és a hadvezéri feladatokat ellátó fejedelem (a gyula) fölött egy végrehajtói funkciók nélküli, az égi-ekkel kapcsolatot tartó szent (szakrális), kötöttségek közepette uralkodó főfejedelem állt. Szentsége születésével kapcsolatban is megnyilvánult: akárcsak a türk kagánt, égi eredetűnek¹⁶⁵ tartották. Erre utalnak a 13.

¹⁶¹ Tóth 1998. 102. Györffyn kívül Kristóra és Czeglédire hivatkozik.

¹⁶² A kazár kagán Džajhanitól inspirálódó történetírók szerint „nem egyéb pusztá címnél, míg a hatalom, a kormányzat és a hadsereg vezetése a király kezében összpontosult, akinek címét Ibn Ruszta *Aysha*; Gardizi *Abshad* alakban őrizte meg”. Györffy 1955. 15. Neves történész szerzőnk további mohamedán történetírókat idéz: Ibl Fadlan 922-es útleírásában elmondja, hogy „a kazárok királya. a nagy kagán (*χagan*) négy hónapoként egyszer jelenik meg alattvalói előtt; míg helytartója, a bég (*χagan bh*) kormányoz, vezet hadat, s alá vannak rendelve a szomszédos népek uralkodói. Mezitláb jelenik meg a nagy kagán előtt s ilyenkor fáklyát gyújt meg előtte. A bég alá van rendelve a kündü kagán (*kndr χagan*), s ez alatt áll a *džau šigir*. A főkirály csak negyven évig uralkodhat, ha ezt egy nappal is túlélté, megölik, mert azt mondják, hogy értelme meggyengült.” Istakhri (†951) és Ibn Haugal (977 körül) szövegét így summázza: „a kazár kagán elzártan él, a tényleg uralkodó király (malik *χazar*) csak államügyekben érintkezik vele. A kagán méltósága egy meghatározott nemzetségben öröklődik. Ünnepléses körülmények között iktatják be. (»A midőn az (ünnepléses) beiktatást végrehajtani akarják, a khakant elővezetik s egy selyemzsinórral fojtogatni kezdik; a mikor a fulladáshoz már közel van, megkérdezik tőle, hány évig akar uralkodni, mire kinyilvánítja, hogy mennyit; ha e határidőn belül hal meg nem bántják, de ha ezt túléli, megölik.«). Sírját szentnek tekintik.” Majd így ír: „Mas’udi (†956 vagy 957) szerint a főkirály, vagyis *χagan* palotájába bezárkózva él, helyette a király (*malik*) kormányoz. Ha a népet valamely csapás éri, a főkirályt megölik.” Györffy 1955. 15.

¹⁶³ 628 táján a kazár kagán a nyugati türk kagán öccse volt. Györffy 1955. 15.

¹⁶⁴ Idézi Heckenast 1968. 137.

¹⁶⁵ A türk kagánok égi eredetére utalnak Kül tegin és Bilge kagán feliratainak kezdősorai: „Midőn a kék ég fenn és a sötét föld lenn teremtetett, a kettő közre teremtettek az ember fiai. Az ember fiai közül kiemelkedtek őseim, Bumin kagan és Isztemi kagan.” Alább: „A türkök istene fenn az égben és a türkök földjének és vizeinek szent szellemei így cselekedtek: Azért, hogy a türk nép ne sem-

századból fennmaradt, a *kék-kend* népre utaló adatok.¹⁶⁶ A kék színnév ugyanis a nemesebb származást jelöli: a „kékkendek az égiekkel egyenrangú kende vagy kündü, a főfejedeleme népei voltak”.¹⁶⁷ (A fejedeleme népeit az ekkori, keletről hozott szokásnak megfelelően, személyes, szabad jogállású jobbágysági – tulajdonképpen katonai kísérete tagjai –, valamint kézműves és földműves szolgálattevői alkották, akiket nem leszármazási, ill. rokonsági, hanem minőségi kritériumok szerint választott ki.)¹⁶⁸ A kündü meghatározott, korlátozott ideig uralkodhatott. Ugyanakkor a kazároktól eltérően még a gyula mellett katonai és kormányzási teendőket is gyakorolt.¹⁶⁹ Györffy szerint a magyar kettős fejedelemség kündüje Levedi volt, majd a honfoglalásban résztvevő fia, „Kur-

misüljön meg és ismét néppé váljon, felnevelték atyámat Ilteresz kagánt és anyámat Ilbilghe katunt, az ég csúcsán tartva őket.” Az Orchoni türk feliratok szövegét magyarul idézi: Györffy 1955. 13.

¹⁶⁶ Pl. „a Nagybánya melletti Kékes erdő két 13. századi oklevél szerint korábban a *kék-kend* nép lakóhelye volt....A kék-kend nép kétségtelenül a Lápos folyó völgyének őrzésére kirendelt népelem volt.” Györffy 1955. 19, 24.

¹⁶⁷ Györffy 1955. 19, 26.

¹⁶⁸ Azt, hogy a honfoglaláskor a jobbágysági és szolgálattevői nem állami, hanem fejedelmi, vezéri, törzs-, illetve nemzetségszolgálati tulajdonban voltak, Györffy a törzsi eredetű helynevek tanúságait figyelembe véve állapította meg: a honfoglalás kori magyarság és az Aranyhorda első vezérei településrendjének nagymértékű hasonlóságából feltételezhető nálunk a keleti nomád mongol-török népekhez hasonló, személyes társadalmi berendezkedés megléte. A mongoloknál a hatalom gyakorlásának egyik legfontosabb eszköze a személyes jobbágyság intézménye: mikor Dzsingisz kagánná választják, azonnal megszervezi a törzseket. A főúr elválaszthatatlan a nőkörjéitől; ezek mindig mellette vannak és kíséretét alkotják. A magyar nemzetségszolgálati, törzsfőknek is saját, szabad jogállású, más törzsből származó kísérő katonái, parancsnokai voltak, akik egyszersmind a hadsereg katonái iskoláját, az elitgárdát is alkották, béke idején háznépnek számítottak, ők intézték, ellenőrizték a legkülönbözőbb házi és egyéb ügyeket. Gyakran kevésbé különböztek az egyszerű szolgálattevőitől. Közösségekben éltek urakkal, megosztották mulatságait, örömét és bánatát, ők voltak a legbensőbb barátai és tanácsadói. Györffy 1960. 32.

¹⁶⁹ Ezt Györffy a 9. századi magyar társadalmi helyzet következményének tartja: „Amíg ugyanis a nomadizálás és a nemzetségi szervezet fennállt, a kündü nem szakadhatott el teljesen nemzetségtől, ami közvetlen gazdasági és katonai erő támogatást számára, uralma tehát nem válhatott teljesen névlegessé. Ugyanakkor a törzsszövetség ügyeiben intézkedő gyula sem válhatott abszolút hatalommal rendelkező fejedelemmé, mert a törzsfők gazdasági és katonai erejével is számolni kellett.” Györffy 1955. 16. A szolgálattevőkre nézve lásd: Györffy 1972.

szán, aki mellett Árpád a törzsszövetség ügyeit kezében tartó gyula méltóságot viselte.¹⁷⁰ Miután azonban Kurszánt 904-ben a bajorok egy lakomán orvul megölték,¹⁷¹ Árpád magához ragadta a főhatalmat.¹⁷² Árpád unokája, Tormás, noha az Árpád-ház uralmának igazolása céljából elferdítve adja elő a bizánci császárnak népe történetét, nem hallgathatja el, hogy „Kazária fejedelme, a kagán nemes nőt adott feleségül a türkök első »vajdájának«, akit Levedinek neveztek” ..., majd később nemességéért, értelmességéért és vitézségéért, s mivel a türkök közt az első, felajánlotta neki a nemzete fölötti fejedelemséget, arra szólítván fel, hogy engedelmeskedjen a kagán szavának és parancsának.¹⁷³ A pártos történetírás következményeként nem Levedi, hanem Álmos személyéhez kapcsolódnak a szakrális fejedelmre utaló magyar hagyományok: mitikus születése (Turul monda), valamint erdélyi megölése.¹⁷⁴

A honfoglaló vezérek téli szállásaikat régi, de iparosokkal újonnan is felduzzasztott városok mellé helyezték, az ott talált mesterek szolgálatát is igénybe véve.¹⁷⁵ A helynevek tanúsága szerint Kurszán kündü Óbuda várát választotta székhelyüül.¹⁷⁶ A 10–11. századi szolgálónépek egy negyedét a fegyverek előállításában jeleskedő vasművesek: a kohászok, vasverők és csatárok (fegyverkészítők) tették ki.¹⁷⁷ Nem csoda ez, hiszen a honfoglaló magyarok évi vasszükséglete 160 ezer főre számítva 1600 tonna volt.¹⁷⁸ A kovácsmesterség régi magyar műszavai még uráli kori jelzős kifejezések – *üllő, fuvó, harapófogó, vasverő* –, tehát tabu-
nevek, ami a mesterség eredeti szakralitására, titkos voltára utal.

¹⁷⁰ E megállapítását Anonymusra alapozza, aki a honfoglaló vezérek közt említi Kündü fia Kurszánt. Györffy 1955. 16.

¹⁷¹ Györffy 1970. 196.

¹⁷² „Ez a hatalomátvétel kezdetét jelentette azoknak a harcoknak, amelyeket Árpád utódai vívtak meg a törzsfők leverése érdekében, s amit csak István királynak sikerült befejezni Koppány, Gyula és Ajtony leverésével. Györffy 1955. 22.

¹⁷³ Bíborbanszületett Konsztantinoszt idézi Györffy 1955. 28.

¹⁷⁴ Az Álmos monda és a kettős, szakrális királyság összefüggésére először Róheim (1984) figyelt fel. Az Álmos csodás születésével kapcsolatos Emese álma mondát részletesen elemzi: Demény 1997.

¹⁷⁵ Györffy 1972. 269.

¹⁷⁶ Györffy 1955. 20–22.

¹⁷⁷ Heckenast 1968., Gömöri 1985. 353.

¹⁷⁸ Mérey Kádár Miklós és Mayer János adatait idézi Gömöri 1994. 268.

Erre a tényre, valamint a történelmünket ért türk befolyásra alapozva Györffy úgy gondolja, hogy „a türk eredetű szakrális uralkodóhoz, a türk eredetmonda és kovácsmítosz letéteményezéséhez szervesen kapcsolódik a honfoglaló magyarok még ugyancsak szakrális kovácsmestersége”.¹⁷⁹ Ezt, nézete szerint, a helynevek is megerősítik. A 10. század után már nem nevezték *vasverő*nek a kovácsot, ennél fogva az e szóval képzett helynevek sem lehetnek későbbiek. A Zala megyei *Vörü* (eredetileg *Verő*) falu a verői Bulcsu apja, Kál harka (egy harmadik honfoglalás kori méltóság) szolgálonépei voltak¹⁸⁰, a település ugyanis az ő téli szálláshelye, Diós-Kál mellett feküdt. Egy 13. századi oklevélben az egyik őrségi falu nevében – *Vosvereuzek alio nomine Kendzek* – a *vasverő* és a *kend* szó alternatíván, „azonos szerepben fordul elő”. Györffy feltételezte, hogy „a szóban forgó kend falu kovácsmesterségéről volt híres”.¹⁸¹ Ez a falu a kende népét alkotta, annak a szolgálatában állt. „A vasverő Kend népet talán párhuzamba állíthatjuk a türk kagán kovácsnépével” – írja.¹⁸² „Kurszán kündü, a nagyfejedelem pedig szakrális kovácskirályhoz hasonló szerepet is betöltött.”¹⁸³

A szakrális kovács mítoszát a *Tárkány* helynevek, illetve a megfelelő települések kovácsmesterségre utaló emlékei – régészeti leletek, valamint a közelükben elhelyezkedő *Rudnok*, *Rednek*, *Rendek* (szláv)¹⁸⁴ *Tömörd* (török), *Vasas* (magyar) nevű helyek vassalaklelőhelyei is táplálták.¹⁸⁵ Györffy szerint „A tárkány név használatát biztosan datálja a szakrális kovácsolás, a tárkányság pogány vonatkozása; István király, sőt talán már Géza a kereszténység bevezetése után mellőzte a pogány rítussal kapcsolatos mesterséget s nevet, és a délszláv kovács névvel nevezte meg az új szervezet keresztény vasverőit, akik mesterségüket bizonyára a

¹⁷⁹ Összefoglalja Heckenast 1968. 136–137.

¹⁸⁰ A vezérszállások közelében elhelyezkedő szolgálonépi falvak Györffy szerint egészen biztosan államalapítás előttiek.

¹⁸¹ Györffy 1955. 26.

¹⁸² Uo.

¹⁸³ Györffytől idézi Gömöri 1994. 266.

¹⁸⁴ 29 ilyen Rudnok nevű vasbányát ismerünk. Gömöri 1985. 353.

¹⁸⁵ Györffy 15 *Tárkány* helynevet emleget ilyen összefüggésben (1972. 283.). Sándorfy 27 *Tárkány*, *Terjén*, *Terény* helynévről tud, melyek a Kárpát-medence egészét behálózzák. Vö. Sándorfy 1989. 39–40.

szlávoktól tanult új fogásokkal fejlesztették.”¹⁸⁶ Több Tárkány helynév az Árpád-házi hercegek szállásterületén vagy pedig más vezérek nyári vagy téli szállásai körül található, amiből arra lehet következtetni, hogy lakói, a „tárkányok” a törzsfőknél dolgoztak.¹⁸⁷ A „magyar vagy szláv vasbányászai a magyar vagy türk vasverőknek, tárkányoknak szolgáltatották a vasat, azaz itt a szakrális kovácsok úgy jelennének meg, mint valódi vasművesek”.¹⁸⁸ E települések tehát a barbár szolgálónépi berendezés emlékei.¹⁸⁹ A Tarjánpuszta- szerű helynevek tehát a tarchan kovácskirályt idézik.¹⁹⁰ A kovácsok megkülönböztetett helyzetére utalhat egy, a Szabolcs megyei Gáván feltárt 11. századi sír, amelyben egy szerzámaival eltemetett sánta kovács nyugodott.¹⁹¹ Érdekes egybeesés, hogy a mondókánkbeli Isten kovácsa a félnyakúság, sántaság ellen tiltakozik. Lehet, hogy ez a sír egy vihnyéé vagyis *finyefiúé*? A szolgálónépek közt ugyanis szláv kovácsok, *vihnyék* is működtek, amint azt a *Wygna potoko*, 13. századból fennmaradt, régészetileg is szláv vasas hagyományokkal igazolt helynév is bizonyítja.¹⁹² Meglehet, hogy a tárkányokkal szemben – akiket talán fehér kovácsoknak minősítettek, hasonlóan a fentebb idézett mesék Fehér világbeli kovácsához – a vihnyék a fekete kovács szerepkörét töltötték be?¹⁹³

A kende félreállításával, az Árpád-ház uralomra jutásával, majd a feudális magyar állam megszervezésével és a kereszténység felvételével már nem voltak fenntarthatók a korábbi pogány hagyo-

¹⁸⁶ Györffy 1972. 284. Ugyanitt írja, hogy az Árpád-korban feltűnő az idegenkedés a Tárkány személynévtől.

¹⁸⁷ Uo. 284.

¹⁸⁸ Gömöri 1994. 267.

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ Heckenast 1968. 163.

¹⁹¹ Gömöri 1985. 315.

¹⁹² Gömöri 1994. 261.

¹⁹³ Ez a minősítés megfelel a keleti kovácsok kategóriáinak. „A burját mitológiában a dualista világképnek megfelelően a kovácsoknak két csoportját különböztetik meg: a fehér (jó) és a fekete (gonosz) kovácsokét.” Lőrincz 1975. 151. „A burjátok fekete kovácsokat is ismernek, akik egyes szertartások alkalmával bekormozzák az arcukat; a nép tőlük különösen retteg.” Ugyanakkor „A kovácsok istenei nemcsak munkájukban segítik, hanem a gonosz szellemekkel szemben védelmezik is őket.” Eliade 2002. 426–427. Vö. még Alföldi 1936. 214.

mányok. A szolgálonépek állami szolgálatra rendelésével, a korábbi népeiknek a gyepekre való széttelepítésével¹⁹⁴, a történelem átírásával és a hagyományok ellenőrzésével (pl. az igricek egy helyre való össze telepítésével) sikerült megtörni a törzsfők uralmát. A keresztény vasverőket kovácsoknak nevezték el. A tárkányok népszerűtlenné váltak, „az Árpád-korban feltűnő az idegenkedés ettől a személynévtől”.¹⁹⁵ A bihari *Tárkány-Kovácsi*, valamint a tolnai, korábban *Tárkány* nevű *Tevelkovácsi* példája szerint néhány, hercegi udvarhely melletti *Tárkány* falut *Kovácsinak* nevezték át.¹⁹⁶

Györffy hipotézisei lázba hozták a történészeket és ipartörténész-régészeket. Előbbiek, tekintve a források szűkszáviságára, általában szkeptikusak ez ügyben.¹⁹⁷ A szolgálonépek jeles kutatója, Heckenast Gusztáv viszont lelkes híve. Szerinte a Magyarországon területén a 7–9. századtól kimutatható falusi csoportipar jellegű vaskohászat a 13. században szűnt meg végleg.¹⁹⁸ Gömői János régész 1971-től tervszerű ellenőrző ásatásokat folytatott a vastermeléssel a falunév alapján is kapcsolatba hozható Vas megyei települések vassalak-lelőhelyein. Kendeszéken még nem sikerült 14. század előtti emlékeket feltárnia, de nem zárja ki ezek lappangását. Kideríti, hogy a honfoglaló magyarság nem hozta magával az előhazájában használatos kohótípusokat. A 10. században *Tarjánpuszta* és *Tömörd* nevű településeken korábbi későavar¹⁹⁹, míg *Wygna potoka* partján szláv etnikumhoz kötődő kohókat működtettek.²⁰⁰ Szerinte a Tisza vidéki és erdélyi részek Tárkány helynevei a bolgár kán helyi képviselőinek a szálláshelyeit is jelöl-

¹⁹⁴ Györffy 1971. 288–289.; Györffy 1955. 26–27.

¹⁹⁵ Györffy 1972. 284.

¹⁹⁶ Uo. 283–284.

¹⁹⁷ Tóth Sándor László pl. megállapítja, hogy kettős fejedelemség minden bizonnyal volt a magyaroknál, de „kevésbé egyértelmű, hogy szakrális fejedelemségnek tekinthetjük-e ezt vagy sem”. Tóth 1998. 103–111.

¹⁹⁸ Heckenast 1968. 134, 146, 151, 167. Megszűnését azzal magyarázza, hogy „a paraszti csoportipar helyébe a magasabb technológiai szintet jelentő, a fejlettebb igények kielégítésére is alkalmas városi kézműipar lépett”. 1968. 167.

¹⁹⁹ „Tehát a 670-es években feltételezhető onogur bevándorlástól a Karoling-koron keresztül, a magyar fejedelemség koráig.” Gömői 1994. 261.

²⁰⁰ Gömői 1994. 259–267.

hették, noha Békés megyéből ismeretesek ilyen helyről származó vassalakok. „Így felvetődik a lehetősége annak, hogy a kovácsmesterséggel kapcsolatba hozott tárkányok szervezetét a 9. századig vetítsük vissza.”²⁰¹ Mivel ehhez további kutatások szükségesek, anélkül, hogy el tudná dönteni a kérdést, figyelmeztet a folklór kovácshagyományokat megvilágító szerepére, a mesék Világkovácsa motívumát idézve.²⁰²

Visszatérés a folklórhoz: zárszavak

Magam a fent eddig kifejtettekhez még annyit tehetek hozzá, hogy a négyütemű, de változó aprózású, egyenetlen szótagszámú, alliterációkat alkalmazó *Egyedem-begyedem* mondóka verselése a középkorra jellemző²⁰³, hogy némelyik változat szerint kovácsunk *Árpád*²⁰⁴, *király*²⁰⁵, ill. *herceg*²⁰⁶ *lovát patkolja*, hogy éppen *Budára*, Kurszán székhelyére baktat, ahonnan *viSSzakongat* (talán itt zajlott le valami kovácsrítus)²⁰⁷, és hogy a boszorkányos néni *István király országából* való.²⁰⁸ Azt, hogy a magyarságnál minden-

²⁰¹ Gömöri 1994. 267.

²⁰² Gömöri 1985. 352–354.; 1994. 267.

²⁰³ Erre a tényre Demény István Pál figyelt fel. A középkori magyar verselésről lásd: Gáldi 1961. 31–32.

²⁰⁴ Meglehet, hogy a némiképp zavarossá vált a mondókában Árpád fejedelem lováról lenne szó? *Egyedem, begyedem, sarkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Csak Mátyásnak kovácsa, Árpád lovát patkolom, Fényes szeggel szegezem, Inc, pinc, palapinc, Te vagy odakint.* Nagyvárad, Bihar vm. KFA. 07233/21.

²⁰⁵ Pl. *Ez alatt a föld alatt, Sárga csikó nyereg alatt. Nem vagyok én sárga, Se az úr kovácsa, Király lovát patkolják, Arany szöget kongatják, Kon-kon-ki, Ezt dobd ki.* Bars, Bars vm., Léva, Bars vm. Szalay 1889. 189.

²⁰⁶ *Egyedem, begyedem, karkantyú, Nem vagyok én félnyakú, Herceg lovát patkolom, Aranyszeggel vasalom.* Székelyvaja. Maros-Torda vm. KFA 07373.

²⁰⁷ Érdekességgént említtem meg, hogy Bernád Ilona, akinek szíves segítségét ezúton köszönöm, egy levelében ezzel kapcsolatban a következő sorokat írta: „Egy csontkovács tanfolyamon hallottam, hogy Buda szanszkrit eredetű szó, ima-helyet, dombot jelent.” Noha e kijelentés helytálló voltát nem tudom ellenőrizni, gondolatébresztőnek tartom, mert elképzelhető, hogy a szó bizonyos keleti kultúrákban meghonosodott, és a fejedelmi központul választott helyek egyszersmind ima- és általában szertartásközpontok is voltak.

²⁰⁸ *Egyedem, begyedem, törköcske, Hová való néni, István király országából Csum, csum, csum.* Újvidék. Matijevics 1976. 194. 306. szöveg.

képpen volt egy olyan hagyomány, miszerint egyes, a közösség által tisztelt, netalán magas méltóságot betöltő, magukat kovácsnak nevező személyeknek a sámánhoz²⁰⁹ hasonló gonoszüző, s ezáltal gyógyító, kivételes esetekben halottakat feltámasztó varázserőt tulajdonítottak. Lehetséges, hogy a legkiemelkedőbb kiválasztott személy, *Isten kovácsa*, vagyis a *kende*, a varázslatra specializálódó népe, a *kékkendek* és *tárkányok* körében kovácsszerszámaival felhevített vaskohó falát kalapálva, vasrudakat kovácsolva aktivizálta varázserejét, majd a *vaskemence hátuljában sülő kecskét* közös áldozati lakomán fogyasztották el. És előtte vagy utána *kender*-²¹⁰ vagy *tengertáncot*²¹¹ lejtettek. Azt, hogy az egymást segítő kovács és a katona hitük szerint Isten kegyeltje volt.

Meglehet, hogy a korábban Árpád lovát patkoló szakrális kovácsot azért tekintik finyefúnak, mivel lejárt az ideje és elillant a tekintélye: tevékenységének a vallásos aspektusai üldözés tárgyává váltak, ő azonban még erősködik keresztény erkölcstől sem idegen hivatását illetően. És nem is alaptalanul, hiszen célja, Illyés prófétához és Krisztushoz hasonlóan, az embereket a gonosztól és a haláltól megmenteni. És már nem a földön, hanem a mennyben patkolja, nem a király, hanem a szentek, elsősorban Szent Pál, a harcosszent lovát.

²⁰⁹ Ezért funkciói a sámánokéval össze is téveszthető: „A »sámánok« az áldozati szertartásokon, sorskutató jövendöléseken kívül az emberi és állati betegségek gyógyítását is gyakorolták” – írja Fehér M. Jenő, hozzátéve, hogy „A mai »gyógykovács« fogalma testesült meg az állatorvosi teendőket ellátó sámánban. Még a 18. században is voltak, pl. a hadseregnél ilyen »gyógykovácsok«, akik tekintélye falvainkban rendíthetetlen, még a végzett orvosok felett is.” Fehér 1967. 259.

²¹⁰ 34, Erdélyből, Biharból, Bácskából és további azonosítatlan helyekről előkerült változatban. Fontos figyelni arra, hogy a *kendét* egyes források szerint k.n.d.r néven nevezték meg. (Vö. Kristó 1994. 389. **künde** címszó, melynek szerzője Márton Alfréd) Ugyanakkor a kender bódító növény, ami hozzásegítheti a kiválasztott személyt ahhoz, hogy a transzcendens erővel kapcsolatot teremtsen.

²¹¹ 87 változat, a magyar nyelvterület minden részéből. Figyelemre méltó az is, hogy a mongol és török népek az isteneiket *tengri*nek nevezik, sőt a törököknél *Tengri* a főistenség, az *Ég Istene* neve. Vö. Tokarev 1988. II. 479–494. Különösképpen: **Török nyelvű népek mitológiája** címszó.

Mindebből napjainkra a gyermekek körébe alászállt kiszámoló mondóka, néhány mese, a szellemi élet periferiájára szorult hiedelem és a kovács gyógyító szerepkörének hagyománya maradt meg: „...még száz év előtt is virágjában volt a kovács nemesebb mester-sége: a seborvosság és általában a gyógyítás, a katonaságnak hivatalos gyógykovácsai, felcserei (Feldscheer) voltak az európai hadseregekben. Kisebb helységekben szélteben a kovácshoz fordult a beteg.”²¹² A kovács a Felvidéken hályogot operált,²¹³ Jászdózsán fogat húzott, Bukovinában tehéncörmöt vágott, disznót agyározott.²¹⁴ Ám e gyógyító szerepköre emlékét is inkább csak a nyelvünk őrzi már, a gyógykovács és csontkovács kifejezésben. Ha az emlékek az eredeti jelenség súlyához képest el is jelentéktelenedtek, nem némultak el teljesen: rejtett utalásaik özönével megerősítették e tanulmány íróját abban a hitében, hogy ezek az utalások nyilvánvalóvá tehetők, ha sokféle, látszólag egymástól elkülönülő, olykor jelentéktelennek tűnő forrásban keressük meg, és kitartóan, a legapróbb részletekbe menően elemezzük, vonatkoztatjuk egymásra őket. Ha elégséges bátorság, kitartás és alázat van bennünk, rég elporladt elődeink írásba soha nem foglalt világnézetéről is szerezhetünk nem remélt információkat.

Irodalom

ALFÖLDY András

1932 A tarchan méltóságnév eredete. (Tanulmányok a királyság intézményének az észak-ázsiai lovasnépeknél való kialakulásához. I.) *Magyar Nyelv* XXVIII. 205–220.

BARTUCZ Lajos, dr. KOLLARÓV M. István, dr. SOMOGYI Gyula (szerk.):

1892 A kovács. (Magyarpécskai mese). In: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város néprajzi leírása*. Arad, 317–319.

²¹² Solymossy 1933. 110.

²¹³ Pl. Fogat húz: ráköt madzagot, rácsap a tüzes üllőre, megrántotta a fejét, és kiessett a foga. Jászdózsza, Jász-Nagykun-Szolnok vm. Gulyás 1976. 137. Vö. még Mikszáth: *A hályogkovács* c. elbeszélésével.

²¹⁴ „Végzett disznóagyarozást, birka és tehén hosszúra nőtt cörmét levágta.” Bukovina, Bosnyák 1977. 74.

- BERTA Árpád
1997 Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: KOVÁCS László – VESZPRÉMY László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. 211–219.
- BERZE NAGY János
1940 *Baranyai néphagyományok*. II. Pécs.
1957 *Magyar népmesetípusok*. I. Pécs.
- BNJ – Lásd BERZE NAGY János 1957.
- CS. BOGÁTS Dénes
1943 *Háromszéki Oklevél Szójegyzék*. Kolozsvár.
- BOSNYÁK Sándor
1977 A bukovinai magyarok hitvilága. I. *Folklór Archívum* 6.
1980 A moldvai magyarok hitvilága. *Folklór Archívum* 12.
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. *Folklór Archívum* 14. Budapest.
- CZUCZA János
1891 Kérdések és feleletek. 2. Angete-pankete. *Magyar Nyelvőr* 28. évf. 179–180.
- DÁVID Katalin
2002 *A teremtett világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve*. Budapest.
- DEMÉNY István Pál
1997 Emese álma. In: DEMÉNY István Pál: *A magyar szóbeli hősi epika*. Csíkszereda, 43–72.
1999 *Táltosok, kerekék, lángok*. Csíkszereda.
- DÖMÖTÖR Sándor
1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom. ... *Ethnographia* XXXIX. évf. 224–225.
- DUTKON László
1973 *Ki játszik ilyet?* Szarvas.
- ELIADE, Mircea
1996 *Făurari și alchimiști*. București.
2002 *A samanizmus*. Budapest.
- EVSEEV, Ivan
1998 *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*. Timișoara.
- FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre
1982 *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest.
- FEHER M. Jenő
1967 *Középkori magyar inkvizíció*. Buenos Aires, Argentína.

FEHÉR Zoltán

1975 Bátya néphite. *Folklór Archívum* 3, Budapest.

FEHÉRTÓI Katalin

1997 Eltérő nézetek legrégebbi személyneveink eredetéről. In: KOVÁCS László – VESZPRÉMY László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, 235–247.

GÁGYÓR József

1982 *Megy a gyűrű vándorútra*. I–II. Bratislava.

GÁLDI László

1961 *Ismerjük meg a versformákat*. Budapest.

GAZDA Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest.

2000 Magyar hintázási hagyományok összehasonlító perspektívából. *Erdélyi Múzeum* LXII. 193–236.

GÖMÖRI János

1985 „Lovasnépek” vaskohászata Pannóniában. In: SZOMBATHY Viktor (szerk.): *Az őshazától a Kárpátokig*. Budapest, 314–359.

1994 A 9–10. századi vaskohászat. In: KOVÁCS László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 259–269.

GÖNCZI Ferenc

1948 *Göcsej népköltészete*. Zalaegerszeg.

GULYÁS Éva

1976 Jászdózsai hiedelmek. *Folklór Archívum* 4.

GULYÁS László

1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom... *Ethnographia* XXXIX. 124–125.

GYÖRFFY György

1955 Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története. In: GEREVICH László (Szerk.) *Budapest Régiségei* XVI. 9–35.

1960 A magyar törzsi helynevek. In: PAIS Dezső közreműködésével szerkesztette MIKESY Sándor: *Névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958. Budapest, 27–34.

1970 A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeológiai Értesítő*. 97. kötet, 1970. 1. sz. Budapest, 191–239.

1972 Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* XV. évf. 3–4. sz. 261–319.

1973 A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. *Válóság* XVI. évfolyam, 7. szám, 1–16.

- 1977a Legenda és valóság Árpád személye körül. *Kortárs* 21/1. 103–113.
- 1997b A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: KOVÁCS László – VESZPRÉMY László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, 221–246.
- HECKENAST Gusztáv
- 1968 A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. In: HECKENAST–NOVÁKI–VASTAGH–ZOLTAY: *A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig*. Budapest.
- Dr. HOLLÓ Domokos
- 1935 A népbabonák lélektana. *Ethnographia* 46.
- KATONA Imre – LÁBADI Károly
- 1986 *Népi mondókák, versek, dalok a Drávaszögből és Szlavóniából*. Újvidék.
- KÁLMÁNY Lajos
- 1878 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból Pécskáról való*. Aradon.
- 1878 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*. II. Elegyes. Aradon.
- 1881 *Szeged népe. I. Összeged népköltése*. Aradon.
- 1882 *Szeged népe. II. Temesköz*. Aradon.
- 1891 *Szeged népe. III. Szeged vidéke népköltése*. Szegeden.
- KERÉNYI György (Sajtó alá rendezte)
- 1957 *Gyermekjátékok*. In: BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán (szerk.): *A Magyar Népzene Tára*. I. kötet, II. kiadás. Budapest.
- KFA – A Kolozsvári Román Tudományos Akadémia Folklór Archívuma magyar kéziratgyűjteménye.
- KISS Áron
- 1891 (2000) *Magyar gyermekjáték gyűjtemény*. (Szerk.: Szentiványi Tibor és Kriston Vízi József) Budapest.
- KISS Géza
- 1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom... *Ethnographia* XXXIX. évf. 124.
- 1937 *Ormányság*. Budapest.
- KISS Lajos
- 1928 Ki tud róla? Kalapom szemere vágom... *Ethnographia* XXXIX. évf. 46.
- KRISTÓ Gyula (főszerk.)
- 1994 *Korai magyar történelmi lexikon*. 9–14. sz. Budapest.
- KRISTON VÍZI József
- 1989 *Gyermekjátékok*. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok*. IV. *Rítus és folklór*. Eger, 487–594.

- KÜLLŐS Imola
1978 Kiolvasó versek. In: JÁVOR Kata, KÜLLŐS Imola, TÁTRAI Zsuzsánna (szerk.): *Kis magyar néprajz a rádióban*. Budapest, 413–415.
- LÁBADI Károly
1994 *Kopács, a víz melletti falu*. Budapest.
- LAMMEL Annamária – NAGY Ilona
1995 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*. Budapest.
- LÁSZLÓ Gyula
1977 Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsisztörténetben. In: LÁSZLÓ Gyula: *Régészeti tanulmányok*. Budapest, 95–124.
- LÁZÁR Virgil
1881 Kiolvasások a cicás játékhöz. *Magyar Nyelvőr* 10. évf. 95.
- LŐRINCZ László
1975 *Mongol mitológia*. Budapest.
- MATIJEVICS Lajos (gyűjtötte)
1976 *Tíz, tíz, tiszta víz. Jugoszláviai magyar népi mondókák*. Újvidék.
- MG. – A Kolozsvári Román Tudományos Akadémia Folklor Archívuma magnetofonra rögzített anyaga.
- MNT I. – Lásd: KERENYI György
- MUNKÁCSI Bernát
1894 A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. *Ethnographia* V/1. 1–25.
- NAGY Ilona
1973 Eredetmagyarázó mondák. 13. *Folklor archívum* 1. 24.
2001 A kovácsok kovácsa (AaTh 753) legendamese-típus és az apokrif Tamás-evangélium. In: HÁLA József, SZARVAS Zsuzsa, SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest.
- NAGY Olga
1978 *Zöldmezőszárnya*. Marosszentkirályi cigány népmesék. Budapest.
- NYÁRÁDY Mihály
1924 Gyermeekversek. *Ethnographia* XXXIV–XXXV. 111.
- PÁL József és ÚJVÁRI Edit
1997, 2001 *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes magyar kultúrából*. Budapest.
- PENAVIN Olga
1978 *Szlavóniai (kórogyi) Szótár*. Újvidék.

- 1993 *Jugoszláviai magyar diakrón népmesegyűjtemény*. I. kötet. Novi Sad.
- RÓHEIM Géza
1984 A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. In: *A bűvös tükör*. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Budapest, 127–252.
- SÁNDORFI György
1989 *Korai helyneveink vizsgálata*. Miskolc.
- SOLYMOSSY Sándor
1933 A vas babonás ereje. *Ethnographia* XLIV/3–4.
- SZALAY Gyula
1889 Ez alatt a föld alatt. *Magyar Nyelvőr* 18. évf. 189.
- SZENDREY Zsigmond
1938 *A nép élő hitvilága*. *Ethnographia* 49. 257–273.
- SZINNYEI József
1893 *Magyar Tájszótár*. I. kötet, Budapest.
- TOKAREV, Sz. A.
1988 *Mitológiai Enciklopédia*. I–II. kötet. Budapest.
- TÓTH Sándor László
1988 *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szeged.
- Ú. E. – Lásd PÁL József és ÚJVÁRI Edit
- VAHTER, Tyyni
1953 *Ornamentik der Ob-ugrier*. Helsinki.
- VOIGT Vilmos
1975 Kishegyesi fonorejtvények. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. VII. évf. 23–24. 167–186.
- WLISLOCKINÉ DÖRFLER Fanni
1895 Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben. *Ethnographia* VI. 205–213.